

DAVID GARCIA I RUBERT

TYRICHAE AL RIU SÉNIA. RELLEGINT L'ORA MARÍTIMA D'AVIÈ

Los trabajos de investigación arqueológica desarrollados en los últimos años en los territorios de los ríos Ebro y Senia, situados a caballo de Cataluña y el País Valenciano, han sido intensos y significativos. Los avances conseguidos en el conocimiento de las comunidades protohistóricas de la zona permiten llevar a cabo una nueva lectura de la Ora Marítima de Avieno. De manera más específica, en este trabajo exploramos la posibilidad de asimilar el topónimo Tyrichae, mencionado en este texto, con alguno de los yacimientos de este territorio.

Palabras clave: Territorios del Senia, Ora Marítima, Primer Hierro, Tyrichae

The works of archaeological research developed in the last years on the territories of the Ebre and Sénia rivers, located straddling Catalonia and the Valencian Country, have been intense and significant. The advances obtained in the knowledge of the protohistoric communities of the zone allow us to carry out a new reading of Ora Marítima from Avienus. In a more specific way, in this work we explore the possibility to assimilate the toponym Tyrichae, mentioned in this text, with one of the settlements placed on this territory.

Keywords: Territories of the Senia river, Ora Marítima, First Iron Age, Tyrichae

INTRODUCCIÓ

Sovint, relacionar de forma prou consistent els topònims esmentats en els textos clàssics amb unes determinades restes arqueològiques resulta una tasca molt complicada. Les fonts, i de manera molt especial aquelles que ens poden ser més útils en aquesta mena de temptatives, presenten més habitualment del que voldríem visions més o menys deformades de la realitat històrica que aparentment descriuen. Ens trobem, en alguns casos, amb textos conservats de manera corrupta, parcial, o bé que presenten nombrosos afegits posteriors. En altres ocasions cal parlar directament de visions tendencioses, excessivament homogeneïtzadores i/o simplistes. En darrer terme, fins i tot ens podem topar amb algunes fonts que superposen en una descripció única informac-

ions i dades corresponents, en realitat, a moments cronològics i panorames culturals ben diferents entre si.

Els intents de recuperar la denominació original d'un lloc antic poden veure's puntualment afavorits per determinades circumstàncies, com per exemple l'eventual localització en el propi jaciment de referències textuales (epigrafia, numismàtica, etc.) en les quals l'atzar hagi permès la conservació d'un determinat etnònim o topònim. Habitualment, però, l'estudi s'ha d'endegar sense aquests referents, esdevenint per tant una tasca molt més feixuga i problemàtica (a voltes, de fet, inviable). Més encara quan l'anàlisi de la viabilitat de reduir una denominació coneguda a partir de textos antics a un lloc concret es pretén realitzar, com és el cas d'aquest article, en relació a restes arqueològiques corresponents a una cultura àgrafa.

En aquest treball pretenem explorar la viabilitat d'assimilar un dels nombrosos topònims esmentats a l'*Ora Maritima* d'Aviè, *Tyrichae*, a un o alguns dels assentaments del primer ferro localitzats a l'àrea de la desembocadura del riu Sénia. L'*Ora Maritima* no està exempta de la problemàtica inherent a bona part de les fonts clàssiques a què ens acabem de referir. Considerem, però, que dues circumstàncies permeten en aquests moments atemptar una nova lectura de l'obra que sigui, si més no potencialment, profitosa. En primer lloc, cal destacar que l'*Ora* acumula actualment un nombre substancial d'estudis específics i revisions crítiques, treballs que han enriquit la seva lectura i interpretació i han ajudat també a enfocar millor els aspectes més problemàtics del text. Per altra banda, els treballs de recerca arqueològica desenvolupats en els darrers anys a les terres del Sénia i de l'Ebre han estat nombrosos, intensos i significatius, la qual cosa fa viable i científicament interessant endegar una relectura del text a la llum del nou panorama històrico-arqueològic que poc a poc es va dibuixant.¹

L'AUTOR I L'OBRA

Autors com Schulten (1955: 11), Marx (1896: 2386) o Holder (1887), entre d'altres, han coincidit a considerar que darrere del nom d'Aviè s'hi amaga un personatge històric de mitjans del segle iv dne denominat Ruf Fest Aviè (Mangas, Plácido 1994, 13). El seu nom complet podria haver estat *Postumius Rufius Festus (qui et) Avienius* (Matthews 1967: 485-490). Molt possiblement Aviè va ser un personatge de rang senatorial, *vir clarissimus*, que hauria ocupat dues vegades el càrrec de procònsol. Si més no, això semblen indicar els testimonis epigràfics documentats a Roma,² Atenes³ i Bulla Regia que aparentment en fan referència (Cameron 1967: 392) (Mangas, Plácido 1994: 13).

A partir de les referències que Aviè fa a un tal *Probus* al començament del text, i de les escadusseres dades històriques que segons alguns autors tenen relació amb aquest personatge, hom ha apuntat que l'*Ora Maritima* hauria estat redactada molt probablement cap al 360 dne (Matthews 1967: 488; Salinas 1992: 464-465; Mangas, Plácido 1994: 15). L'argumentació no està, però, exempta de polèmica, ja que existeix tanmateix la possibilitat, defensada per altres investigadors, que el *Probus* citat a l'obra no fos en realitat el personatge històric amb el qual hom el relaciona, sinó un simple desconegut que no hauria deixat cap altra constància històrica de la seva existència que la menció que se'n fa a l'*Ora* (Schanz 1959 (1914), 15) (Soubiran 1981; 10-11)

(Mangas, Plácido 1994: 15). En qualsevol cas, existeix un cert consens a considerar que l'*Ora marítima* és una obra que cal datar cap a mitjans del segle iv dne.

El text, que com és ben sabut efectua a manera de periple una descripció geogràfica i humana de les costes de la península Ibèrica i altres territoris des de la perspectiva d'un viatge per mar, s'inscriu com a obra en un segle iv dne culturalment molt actiu. És un moment durant el qual s'estan produint tot un seguit d'intenses controvèrsies entre pagans i cristians, disputes fortament incrementades immediatament després de la decisió presa per l'emperador Constantí de reconèixer el cristianisme. Aquestes controvèrsies, i les tensions que conseqüentment es van produir en tots els nivells de la societat del moment, van mostrar-se especialment intenses en l'àmbit de les famílies més benestants i influents de la societat romana.

Curiosament, un dels resultats d'aquest conflicte serà un intens renaixement cultural, protagonitzat indistintament per cristians i per pagans. En l'àmbit de les poderoses famílies senatorials de tradició pagana aquesta nova empena cultural es traduirà especialment en una defensa aferrissada del seu passat i, per extensió, del conjunt de la cultura romana més ancestral. La recuperació d'aquest passat, percebut des de la perspectiva del segle iv dne com un període gloriós, acabarà esdevenint una arma més en la intensa lluita ideològica, política i religiosa que es lliurarà entre pagans i cristians (Mangas, Plácido 1994: 16-17 i 26). Amb la tasca de recuperació que desenvoluparan, aquestes famílies aspiraran en darrer terme a propugnar una autèntica renovació en tots els àmbits de la societat. Alguns autors han convingut a definir aquest fenomen com un *neoclassicisme ideològic* (González Ponce 1993: 50). És aquest el marc social, cultural i polític en què cal inserir l'obra d'Aviè, un membre militant, bel·ligerant i culte d'aquesta oligarquia pagana romana.

A banda de l'autor i del context històric i cultural en què s'inscriu, l'*Ora Maritima* és una obra que pel que fa al seu ús en l'àmbit de la recerca ha demostrat ser extraordinàriament controvertida. La gran generositat del text quant a les dades i topònims que proporciona ha comportat que nombrosos autors l'hagin emprat abundantment en la seva tasca de recerca. L'objectiu últim de molts d'aquests estudis, i de manera especial el dels més antics, ha estat mirar d'adscriure alguns dels nombrosos topònims que s'hi mencionen als assentaments i poblats que els successius treballs arqueològics anaven traient a la llum. Massa sovint, però, (tot i que amb destacades excepcions) darrera de les adscripcions proposades s'hi amagaven unes lectures ingènues del text, i fins i tot, a voltes, unes interpretacions un punt simplistes.⁴ Aquesta dinàmica va derivar en molts casos en l'establiment d'un

panorama general de relacions topònim/lloc caracteritzat pel que alguns autors han descrit com una *irreconciliable disparitat de les localitzacions geogràfiques proposades pels diferents autors per als llocs descrits* (González Ponce 1993: 46). Això i les especials característiques artístiques de l'obra expliquen perquè molts investigadors consideren que, en general, es tracta d'un text poc vàlid per a la recerca. En paraules de P. Moret, (...) *les fioritures sous les quelles Aviènus (...) a étouffé son modèle opposent un obstacle difficilement surmontable à toute tentative d'interprétation sérieuse* (Moret 1996: 33-34). Amb tot, no seriem del tot justos si no féssim notar ensems que, en contrapartida, altres autors han tret un excel·lent rendiment de la lectura en clau arqueològica d'alguns dels fragments del poema, i que per tant el seu estudi ha fet avançar puntualment la recerca, molt especialment pel que fa a alguns aspectes ben concrets i a territoris molt determinats.⁵

La investigació històrica, filològica i arqueològica ha considerat tradicionalment que l'*Ora Maritima* es fonamenta en un periple⁶ anterior; és a dir, Aviè, que ja havia dut a terme diverses traduccions lliures i fins i tot amplïades d'obres clàssiques escrites en grec com ara els *Phaenomena* d'Arato, hauria traduït, modificat i/o ampliat un o més periples molt anteriors a l'època en què va viure. Més enllà d'aquest punt d'acord inicial, però, les opinions dels investigadors divergeixen notablement. Autors com Schanz, per exemple, defensen l'existència no ja d'un sinó de dos periples originals. Un d'ells correspondria a la descripció d'un viatge realitzat des de *Britannia* fins a les columnes d'Hèrcules i que caldria datar cap al 200-150 ane, i l'altre, que podria situar-se cap al segle IV ane, descriuria les costes que van des de Cadis fins a Orient. Sempre segons aquest mateix investigador, tots dos textos haurien estat fusionats en un de sol per un autor d'època augusta, sent aquesta finalment la base sobre la qual hi treballà Aviè (Schanz 1959 (1914) 15-16). Schulten, en canvi, fou el primer d'una llarga llista de defensors de l'existència d'un sol periple original en el qual es basaria Aviè, el periple d'*Eutímenes* de *Massalia*, escrit cap al 509 ane i del qual ens ha arribat poca cosa més que algunes breus referències. Opina, però, que Aviè no hauria treballat directament sobre el text d'*Eutímenes*, sinó amb la versió realitzada per algun autor posterior, probablement un altre grec de *Massalia*. Aquest segon autor marsellès, que Schulten situa cronològicament en el segle I ane, és el que hauria emprat efectivament com a base principal el periple antic, però també hi hauria introduït interpolacions procedents d'altres fonts molt posteriors. Finalment, en el moment de fer la darrera traducció Aviè hauria afegit encara un bon nombre de mo-

dificacions suplementàries (Schulten 1955: 43-45) (Mangas, Plácido 1994: 24-25).

Com dèiem, la idea de l'existència d'un sol periple original ha estat defensada amb posterioritat a Shulten per nombrosos autors,⁷ tot i que en base a perspectives i argumentacions ben diferents. En la banda més extrema, algun d'aquests autors ha arribat a afirmar, amb rotunditat, que Aviè fou en aquesta qüestió poca cosa més que un simple traductor de l'obra original, considerada un text grec molt antic de principis del segle VI ane (Adrados 2001: 29). Altres investigadors com M. J. Pena⁸ o A. Berthelot, entre d'altres, han mostrat en canvi una oposició frontal a la proposta de Schulten. Així, Berthelot contesta les argumentacions de l'investigador alemany adduint que resulta molt difícil mantenir que l'*Ora Maritima* sigui la còpia d'un antic i únic periple degut al fet que el text d'Aviè proporciona informació tant de trets costaners com d'altres corresponents a territoris situats més cap a l'interior, i que, en realitat, no resultaria en general un document excessivament útil per a un navegant. L'obra d'Aviè seria segons ell el resultat de la barreja d'una gran diversitat de fonts, èpoques i autors, que l'escriptor romà hauria anat entortolligant conforme al seu personal gust estètic i artístic (Berthelot 1934) (Mangas, Plácido 1994: 25). Aquesta perspectiva entronca directament amb la d'altres investigadors que apunten que a banda de les aportacions que l'*Ora Maritima* pugui proporcionar per al coneixement de la toponímia antiga, en cap moment podem deixar de tenir ben present que es tracta, per damunt de tot, d'una obra literària, d'un poema, i que per tant en gran mesura la seva forma final ha de respondre a aspectes com l'estil i el gust de l'autor, així com a les tendències artístiques i culturals de l'època en què va ser escrita (González Ponce 1993: 49).

A partir d'aquestes propostes generals, que podríem denominar en certa manera clàssiques, cal dir que les reflexions de la resta d'autors posteriors han estat nombroses, i força diverses quant a les seves aportacions. Tanmateix, cada vegada sembla més evident que bona part dels investigadors que o bé han treballat o bé treballen encara sobre qüestions relacionades amb el text es decanten per considerar que Aviè, responenent a la dinàmica de creació literària més habitual del cercle cultural i social en què es movia, hauria utilitzat per a redactar la seva obra una amalgama d'informacions procedents de diversos autors anteriors, les quals va convertir en la base fonamental per a la construcció de l'*Ora* (Mangas, Plácido 1994: 27). Sobre el que no sembla haver masses dubtes és a considerar que, en tot cas, Aviè no descriu la realitat que seria pròpia d'aquests territoris durant el període en el què viu, més enllà d'alguna eventual interpolació puntual.⁹

ELS VERSOS 489 A 511

Els treballs d'excavació i prospecció realitzats des dels anys seixanta fins als nostres dies a les comarques del Montsià (Catalunya) i Baix Maestrat (País Valencià) han posat al descobert un volum notable de restes arqueològiques. L'estudi d'aquestes noves evidències han incrementat de manera important el grau de coneixement de les etapes protohistòriques a la zona. El coneixement acumulat és prou dens i significatiu com per a justificar la seva utilització com a prisma amb el qual atemptar una nova lectura del text d'Aviè.

Sortosament, en aquesta tasca de revisió no ens hi endinsarem pas sols. L'exercici de rellegir l'*Ora* no pot consistir exclusivament a tornar novament sobre el vell text i mirar de veure-hi reflectit tot allò que durant anys hem anat traient a la llum com a resultat del treball de camp. Entrar a l'*Ora* comporta, necessàriament, anar equipats amb un bon aparell crític de caire filològic i amb un excel·lent fons de coneixement sobre literatura i pensament clàssic del segle IV d. n. e. I no resulta pas sobrer disposar, a més, d'un coneixement aprofundit de la geografia de la zona que s'està estudiant així com també del conjunt d'evidències arqueològiques que en ella hi trobem. Pel que fa als dos darrers aspectes, la tasca que han desenvolupat a la zona al llarg dels darrers decennis tant el GRAP com altres grups de recerca tant catalans com valencians ens proporciona les eines necessàries. Quant a la resta, som afortunats pel fet que, de totes les terres que aparentment descriu Aviè, el fragment de poema que suposadament correspon a la zona de costa que ens interessa ja disposa a hores d'ara de diversos estudis específics amb discursos ben fonamentats i propostes molt interessants en relació a qüestions tant filològiques com de toponímia antiga. Tots aquests treballs són perfectament aprofitables per a la tasca que ara afrontem.

El tipus de recorregut costaner i lineal que dibuixa la descripció del poema ha portat una àmplia majoria dels autors a coincidir en la idea que entre els versos 489 i 506 Aviè descriu el tram de costa peninsular que discorre entre Peníscola i el riu Ebre. Un sector que inclouria, doncs, el que avui en dia és la península de Peníscola, les àrees costaneres de la plana de Vinaròs i de les terres més properes a la zona estriada de la desembocadura del riu Sénia, la serra del Montsià i la desembocadura del riu Ebre. Concretament, aquests versos diuen el següent:

(...)

uicem ad ferarum. Post Crabrasiae iugum
490 *procedit alte, ane nuda litorum iacent*
ad usque cassae Herronesi terminos.

Palus per illa Naccararum extenditur;
hoc nomen isti nam paludi mos dedit:
stagni medio parua surgit insula
495 *ferax oliui, et hinc Mineruae stat sacra.*
Fuere propter ciuitates plurimae:
quippe hic Hylactes, Hystra, Sarna et nobilis
Tyrichae stetero. Nomen oppido uetus,
gazaie incolarum maxime memorabiles
500 *per orbis oras: namque praeter caespitis*
fecunditatem, qua pectus, qua palmitem,
qua dona flauae Cereris educat solum,
peregrina Hiberno subentur flumine.
Iuxta superbum mons acer caput exerit,
505 *Oleumque flumen proxima agrorum secans*
geminos iugorum uertices interfluit.
Mons quippe Sellus -nomen hoc monti est uetus-
ad usque celsa nubium subducitur.
Adstabat istum ciuitas Lebedontia
510 *priore aeuo, nunc ager uacuuus lare*
lustra et ferarum sustinet cubilia.

Traduït per P. Villalba (Aviè, *Ora*, 1986):

490 Després, avança altiu el cap de Crabrasia, i una platja deserta jeu fins als confins de la solitària Herroneso. En la seva amplitud s'estén la maresma de les Nàcaras. El costum, doncs, va donar aquest nom a aquesta maresma, i, al bell mig de l'estany, sorgeix una illa
495 petita, rica en oliveres, i per això està consagrada a Minerva.
A prop existiren nombroses ciutats. Aquí, doncs, van alçar-se les ciutats d'Hilactes, Histra, Sarna i la cèlebre Tiriques. El nom d'aquesta ciutat és antic: les riqueses dels seus habitants són molt conegudes al llarg
500 de les costes de l'orbe, ja que, a més de la fecunditat de la terra –gràcies a la qual el sòl cria ramats, vinyes i els dons de la daurada Ceres–, els productes estrangers són remuntats pel riu Hiberno.
Ben a prop, una muntanya escarpada aixeca el seu cim altiu, i el
505 riu Oleo flueix entre els dos vèrtexs d'uns tossals, tallant els camps propers.
De seguida, doncs, s'aixeca el mont Selo –aquest és el nom antic de la muntanya– fins a l'alçada dels núvols. Propera a aquest, la ciutat de Lebedontia, en
510 temps antics; ara, el camp, despoblat, no conté més que coves i guarides de feres.

Com ha estat esmentat, sortosament diversos autors s'han interessat amb anterioritat per aquest fragment del poema i han esmerçat nombrosos esforços en el seu estudi. Aquesta circumstància fa del tot obligat iniciar la nostra anàlisi realitzant un breu repàs a allò més destacat que hom ja ha proposat. Per a fer-ho desgranarem les diverses propostes tot seguint el fragment vers a vers, a partir del 490.

Schulten considerava que els versos 490-491 descriuen el litoral entre Sagunt i Peníscola. Aquest punt de vista topa immediatament, però, amb l'evident absència de cap menció explícita a la ciutat que va arribar a ser l'autèntic *cassus belli* del conflicte final entre romans i cartaginesos, qüestió ja assenyalada amb anterioritat per altres autors (Bayerri 1942: 26). Aquesta circumstància problemàtica ha estat objecte, per altra banda, d'un intens debat. Com ja fou oportunitat apuntat (Mangas, Plácido 1994: 143) les opinions sobre el tema s'han dividit tradicionalment en tres punts de vista. En primer lloc trobem els més escèptics, els quals opinen que la polèmica no té sentit ja que, defensin, fallaria la premissa major: aquests versos no descriurien el tram de costa indicat. El segon bloc d'autors considera que pel que fa a aquesta àrea Aviè treballà a partir d'un text redactat amb anterioritat a la fundació de Sagunt, i d'aquí la seva absència. Per últim estan aquells que consideren que aquest darrer argument és inacceptable degut a l'antiguitat de l'assentament de Sagunt, demostrada a partir dels treballs arqueològics. Aquest darrer grup d'autors, encapçalat pel propi Schulten,¹⁰ defensa que Sagunt ha d'aparèixer necessàriament citada en el poema, tot i que probablement, diuen, ho fa sota una denominació diferent a les diverses ja conegudes històricament.¹¹

Els versos següents, 491-492, focalitzen en un punt concret –*cassae Herronessi*– l'extrem septentrional del primer tram de costa descrit en el fragment. En el seu moment ja fou ressaltada (Mangas, Plácido 1994: 143) la suggerent homofonia existent entre aquesta *solitaria Herroneso* d'Aviè i el *Querrones* d'Estrabó, la primera de les tres ciutats (*Querrones*, *Oleastro* i *Cartalia*) que el geògraf grec situa precisament entre Sagunt (aquí si explícitament mencionada) i el riu Ebre (*Ibero*) (Estrabó, 3.4.6). Aquesta semblança terminològica i geogràfica podria indicar que efectivament tots dos autors ens estan parlant d'un mateix punt costaner, caracteritzat, de manera genèrica, per constituir una fita topogràfica especialment destacable i per estar situat una mica més al nord de Sagunt. Per a un bon nombre d'autors aquest punt geogràfic correspondria a l'actual Peníscola.¹² Aquesta atribució resulta especialment evocadora si optem a més, tal i com fa per exemple L. Pérez (1994: 221 i 224), per valorar de manera conjunta aspectes com la relació formal que podria establir-se, com hem vist, entre les denominacions aportades

pels texts d'Aviè i Estrabó, el significat de península que en grec té el mot *Chersonesos* i la pròpia morfologia de Peníscola. Sigui com sigui, el text d'Aviè és en aquest punt especialment hermètic, i fa impossible a la pràctica concretar si l'autor llatí està mencionant un assentament humà o un simple accident geogràfic destacat (Mangas, Plácido 1994: 143).

En el vers 492 s'esmenta la *palus Naccararum*, per a Schulten una antiga denominació de l'albufera de València. La proposta de l'autor alemany és en aquest cas encara més controvertida si cap, ja que com sigui que aquesta albufera es troba situada no pas al nord sinó al sud de Sagunt, assumir la seva proposta suposaria haver d'acceptar també una distorsió greu del *continuum* lògic del relat del viatge tal i com fins llavors s'estava desenvolupant. Schulten, conscient del problema que planteja, ho intenta resoldre, de forma un tant maldestre. En no trobar cap element, en el context del propi fragment de poema, per a justificar-ho, acaba establint un paral·lisme amb el que ell considera que és una altra contradicció similar present en el mateix períple, concretament quan es fa menció del riu Bésil abans del cap de Trafalgar. D'aquesta forma pretén demostrar que aquestes distorsions són relativament habituals en el poema. Amb aquest plantejament, però, l'argumentació no resulta de cap manera acceptable.

Schulten afirma, de manera extraordinàriament genèrica, que d'una lectura atenta dels versos 493 a 498 cal interpretar que els assentaments d'*Hylactes*, *Hystra* i *Sarna* es trobarien ubicats al llarg del tram de costa del País Valencià i del sud de Catalunya que va entre Dènia i la desembocadura del riu Ebre. Proposa a més que el primer d'aquests noms, traduït del grec, significaria *bosc del cap* (Schulten 1955: 134).¹³ Altres autors han proposat la mateixa traducció d'aquest terme (Cortés 1836: III, 50ss) (Gómez Serrano 1953: 90), o bé lleugeres variants com per exemple *bosc del penya-segat* (Jacob 1985: 262) (Pérez 1994: 227). Jacob defensa també que *Sarna* vindria a designar quelcom similar a una mena de cordó litoral, i que *Hystra* seria una mena de correcció de l'adjectiu grec *hyster*, *la següent* o *l'altra*, i per tant conclou que en realitat Aviè mencionaria en el paràgraf que va entre els versos 496 i 498 tan sols un enclavament, *Tyrichae*. L. Pérez s'oposa a aquestes conclusions, argumentant que si efectivament *Hystra* significués *la següent* això voldria dir necessàriament que la pròxima paraula mencionada en el text, això és, *Sarna*, seria lògicament un nucli habitat, i per tant caldria acceptar que tindriem ressenyades almenys un parell de localitats. A més, i segons aquest mateix autor, de cap manera hom pot defensar que el mot *Sarna* serveixi per a designar un element destacat situat en una mena de cordó litoral (Pérez 1994: 227). Per altra banda, M.J. Pena també es mostra rotundament en contra de les opinions de Jacob sobre el mot

Hystra, i considera en canvi que cal relacionar aquest topònim antic amb l'actual denominació de la Serra d'Irta, situada justament a tocar de Peníscola (Pena 1989: 19), proposta ja avançada anteriorment per Diago (1613: 8 i 44) i assumida posteriorment per Esteve (2001: 16).

Centrem ara l'atenció en *Tyrichae*. Aquest lloc és presentat en el poema com el nucli habitat més important de la zona. Possiblement per això, i pels llatiners atribuïts que Aviè li atorga, aquest topònim és, de tots els que es mencionen, el que ha donat lloc a un debat més intens. L. Pérez ens presenta un recorregut per bona part d'aquest interessant debat científic (Pérez 1994: 228). Així, ja en dates tan reculades com el segle XVII Diago va identificar aquest antic nucli amb l'actual Peníscola (Diago 1613, II c. XIV, f. 43r). El mateix Diago, a més, negava ja en la seva obra una proposta anterior d'Escolano, que a principis d'aquell mateix segle havia afirmat que *Tyrichae* es trobava situada en l'actual població de Tirig, al Maestrat castellonenc. La raó adduïda per Diago per a oposar-se a la proposta d'Escolano és que Tirig es troba situat massa cap a l'interior, i no pas a primera línia de costa (Escolano 1610, II, c. VIII, t. II). Un altre estudiós, Cortés, es mostrarà d'acord amb Diago sobre la situació de *Tyrichae*, apuntant així mateix, i per primera vegada, les possibles arrels tíries de la ciutat que sembla expressar la intensa sonoritat del nom¹⁴ (Cortés 1836, t. III, 456). Posteriorment, autors com per exemple F. Parreu han preferit insistir en una proposta que ha esdevingut la més tradicional, la relació entre *Tyrichae* i *Dertosa* proposada anteriorment per autors com Risco (1859, 360) o Schulten, tot defensant que l'evolució de Tiriques hauria donat lloc finalment al nom de Tortosa (Parreu, 1980, 433-434). En darrer terme, l'associació *Tyrichae*-Tortosa s'ha assentat avui dia entre un reduït grup d'investigadors (Ruiz Zapatero, 1983-84, 57) (Aubet, 1993, 27), que donen així el tema per tancat.¹⁵

Una de les aportacions més interessants efectuades darerament al debat sobre la qüestió de *Tyrichae* l'ha proporcionada, com ja hem esmentat, M. J. Pena. Les propostes de Pena sobre el tema resulten d'especial interès perquè conjunten un excel·lent coneixement del text, uns sòlids fonaments filològics i etimològics i un coneixement notable de l'estat de la recerca arqueològica a la zona en el moment en què l'autora redactà els seus treballs. Més enllà de la versemblança o no de les seves conclusions, el fet d'haver partit en la seva anàlisi de l'establiment d'un lligam cronocultural entre les evidències arqueològiques de la presència comercial fenícia a les terres de l'Ebre¹⁶ i allò que s'explica en aquest fragment del poema (Pena 1989: 11) ha obert la porta a tot un seguit de nous possibles enfocaments sobre el tema, circumstància de la què aquest treball és en part deutor.

Pena proposa que *Tyrichae* (en plural, tal i com aparentment apareix citada aquesta ciutat en el poema) seria la transcripció de Τυρικαι, nominatiu femení plural d'un suposat adjectiu Τυρικο, -α, -ο, format mitjançant el sufix -ικο sobre Τυρο (Tir) (Pena 1989: 13). Així doncs, el seu significat vindria a ser quelcom semblant a *la tíria*, o bé *la dels tíris*. La justificació d'un topònim amb aquest significat a les costes nord-orientals de la península Ibèrica es trobaria, segons l'autora, en el que defineix, de manera genèrica, com a forta empremta de la presència fenícia a la zona de la desembocadura del riu Ebre.¹⁷ Mirant d'aprofundir al màxim en la qüestió, Pena apunta encara la possibilitat que Aviè s'estigui referint a un jaciment proper a l'assentament d'Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre) (Pena 1989: 133 ss.) (Tovar III, 1989, 434) (Mangas, Plácido 1994: 146), punt de referència, llavors i ara (Alaminos, Ojuel, Sanmartí, Santacana: 1991) (Asensio *et al.* 1994-95) (Mascort *et al.* 1991a; 1991b) (Noguera 1998) (Sanmartí 1994; 2001; 2004), per a totes les qüestions relacionades amb la presència comercial fenícia a les terres de l'Ebre durant la primera edat del ferro. Aquesta possibilitat és, però, descartada rotundament per L. Pérez (1994, 230).¹⁸

Entre els versos 499 i 503 Aviè apunta un seguit d'atributs i descripcions en relació a *Tyrichae*. Són aquests trets, en realitat, els que en fan un topònim tan suggerent i ric en matisos. Per a Schulten, en aquest tram del relat s'hi descriu el comerç entre indígenes i focuus, actuant aquests últims com a agents proveïdors de mercaderies estrangeres. Les referències que Aviè fa en aquest punt al conreu de la vinya i de l'olivera són relacionades igualment per l'autor alemany amb els grecs, els quals suposadament haurien portat per primer cop aquests productes a les terres banyades pel riu Ebre, (...) *pues los Fenicios no llegaron hasta esta parte de la costa* (Schulten 1955: 135).

La referència a un *Oleum flumen* del vers 505 resulta estranya fins i tot per al propi Schulten, que amb tot considera que és tracta d'una denominació que pot atribuir-se sense gaires problemes al riu Ebre (Schulten 1955: 135). Aparentment, però, el periple ja havia mencionat aquest riu en el vers 503, denominant-lo *Hibero*. Schulten no troba res d'estrany en la utilització d'una doble denominació per a designar un mateix accident geogràfic. Altres autors posteriors han donat igualment per suposat que Aviè es refereix al mateix riu, l'Ebre, quan parla successivament de l'*Hibero* i de l'*Oleum flumen*, bo i afegint que el segon terme podria haver donat nom a l'assentament d'*Oleastro* (Mangas, Plácido 1994: 143). L. Pérez, en canvi, considera que aquesta assimilació entre els dos noms és inadmissible (Pérez 1994: 230).

Per a l'autor alemany, a més, les dues muntanyes entre les quals segons la seva interpretació del text l'*Hibero* desembocaria en el mar, la Muntanya Sagrada i el Sello, són respectivament el Montsià al sud i el Coll de l'Alba al nord (Schulten 1955: 135); (Esteve 2001: 20) també considerà que calia identificar el Mons Sacer amb la serra de Montsià). Altres autors han fet incidència, però, en altres aspectes del relat, argumentant que Aviè de fet tan sols diu que la muntanya *Sacer* o *Acer* es troba al costat o a prop de *Tyrichae* i que el riu *Oleum* flueix entre dues zones elevades (Mangas, Plácido 1994: 146). M. J. Pena, en línia amb les seves hipòtesis sobre *Tyrichae*, considera que allò que està descrivint Aviè en aquest punt és l'Ebre justament més al nord de Tortosa, al voltant de l'actual Benifallet, quan passa encaixonat entre la serra de Cardó al nord i la Serra de l'Espina al sud, i que el nom de *mons Sacer* (o *Acer*), cal cercar-lo avui en dia en el contrafort septentrional dels Ports de Beseit, en el límit dels actuals municipis d'Horta de Sant Joan, Prat de Compte i Pauls, el qual porta el nom de Montsagre (Pena 1989: 20).

Esteve Gálvez proposà identificar l'*Oleum* amb l'actual riu Sènia (Esteve 2001: 20). Des del nostre punt de vista, però, la proposta més interessant i argumentada¹⁹ en relació a una eventual identificació del riu *Oleum* l'efectuà X. Dupré. Per a aquest autor, es tractaria del riu Llastres que, justament després de passar encaixat entre dos promontoris rocosos, desemboca a l'àrea de l'Hospitalet de l'Infant (Baix Camp). La semblança terminològica i geogràfica, i altres referències ben documentades, com per exemple la més que probable ubicació posterior en aquest mateix punt de la *mansio Oleastrum* citada a l'itinerari d'Antoní (399, 2) o la menció que Estrabó (III, 4, 6) fa a la ciutat d'*Oléastron*, representarien per a aquest autor evidències del manteniment del topònim en aquest lloc al llarg del temps (Dupré 2006: 11, 28 i 35).

Per últim (pel que respecta a aquest fragment del Periple) apuntar tan sols que Schulten explica que la ciutat de *Lebedontia* caldria anar a cercar-la segons ell a prop de l'Ampolla, i acaba afegint que per raons d'homofonia cal considerar-la colònia de *Lebedos*, a l'Àsia Menor (Schulten 1955: 135).

LA GEOGRAFIA

Aquests versos, igual que la resta del poema, plantegen problemes diversos. Problemes que van des de l'eventual valoració, per part de cada autor, de la confiança general en el conjunt de les dades que ens transmet l'obra, fins a circum-

tàncies i dubtes més concrets però igualment importants relacionats amb la cronologia i la geografia que podrien estar descrivint en cada cas. G. Ponce (1993) mostra, per exemple, una extrema prudència en relació a la validesa de la seqüència de noms tal i com la transmet Aviè, a causa, diu, de la incapacitat de valorar prou correctament fins a quin punt la selecció estilística feta per l'autor podria haver afectat, també, a la qüestió de l'ordre correcte dels topònims. Sobre això poden fer-se, però, diverses objeccions. En primer lloc, observant que una qüestió no té perquè comportar necessàriament l'altra de manera automàtica: es tracta d'aspectes en realitat ben diferents. La voluntat d'expressar-se i recrear un estil antic, d'escollir sempre la toponímia més arcaïtzant i, fins i tot, de seleccionar uns noms determinats tot obviant-ne uns altres no ha d'implacar necessàriament que Aviè no respectés, per altra banda, la seqüència de fets i noms tal i com eren esmentats a la font o fonts originals. Als nostres ulls resulta més raonable considerar que un autor que fa una valoració tan elevada de les obres culturals del passat hauria preferit respectar aquest ordre. En el fons, l'ordre de les localitzacions resulta, en funció d'allò que és intrínscament propi d'un periple, consubstancial a l'obra, a la seva raó de ser, a la seva forma i àdhuc al seu arcaïsmes, aspectes especialment valorats pels autors del segle IV d'ne. Per altra banda, i observat el poema de manera global, resulta innegable l'existència d'una coherència geogràfica general en la descripció que s'hi fa de la relació de punts, en tant que relat d'un viatge fet al llarg de les costes mediterrànies peninsulars.

El primer dels aspectes dels quals cal parlar és, doncs, de caire estrictament geogràfic. És impossible apropiarse al poema sense tenir present, en tot moment, la geografia. Amb caràcter general, però, aquest sembla d'entrada, i pel que fa especialment al fragment que aquí estudiem, un problema d'una entitat aparentment molt menor que el cronològic. Pel que fa a qüestions de localització general, la majoria d'autors estan d'acord que aquest fragment del poema correspon, en gran mesura, a les costes del Maestrat i del Montsià (fig. 1). Dues circumstàncies semblen en aquest sentit determinants: el propi discurs amb què es desenvolupa el conjunt del poema, és a dir, el *continuum* lògic que sembla regir la descripció i que estableix un recorregut geogràficament coherent, desenvolupat de sud a nord al llarg de la costa mediterrània peninsular, i la menció explícita que s'hi fa a l'Ebre.

Un altre possible argument a favor seria l'eventual pervivència del topònim *Tyrichae* en l'àmbit d'aquesta mateixa geografia. La proposta que el record de *Tyrichae* hagi persistit fins als nostres dies en el topònim Tirig, el nom d'un petit poblet de la comarca del Baix Maestrat, resulta versemblant (fig. 2). Tot i que en els darrers anys ha estat M. J. Pena

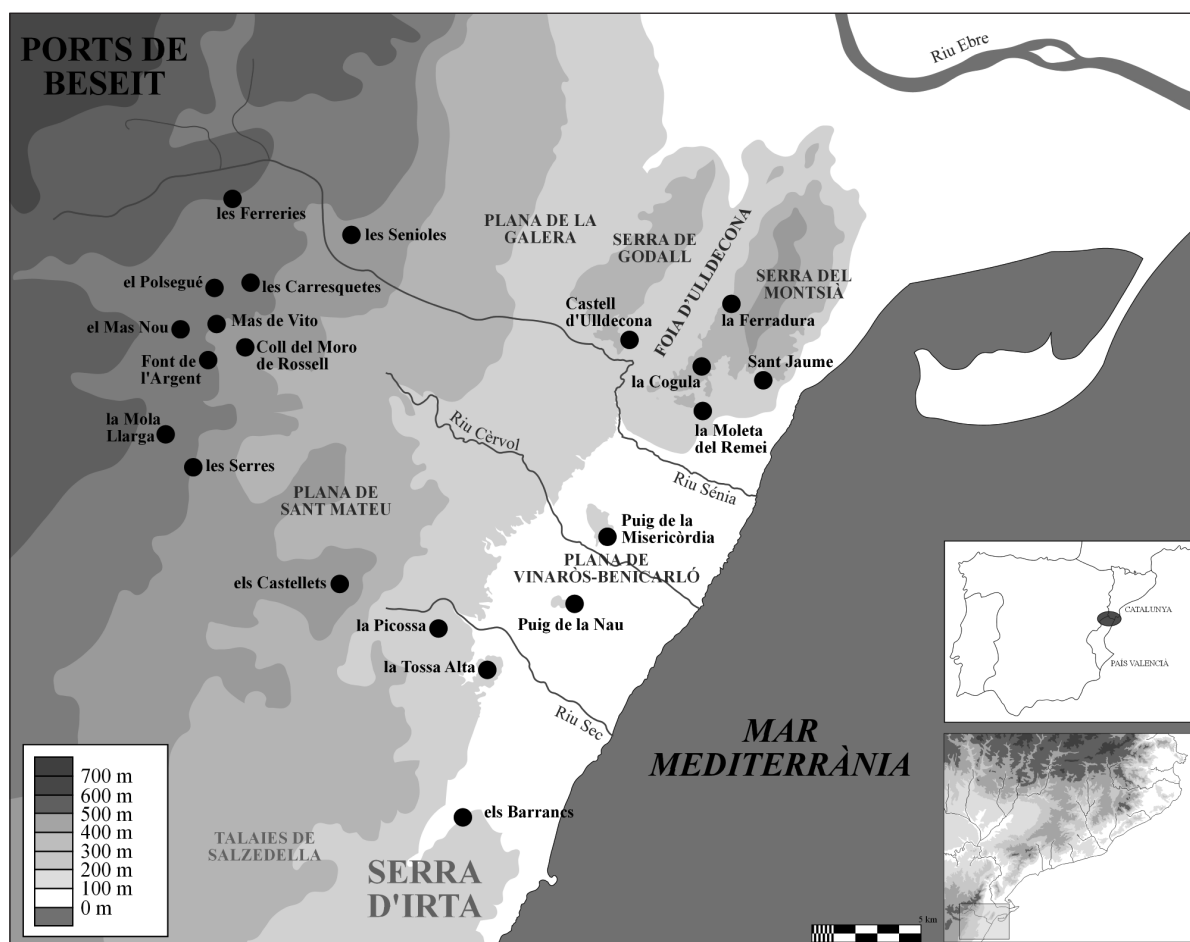

Fig. 1. Mapa de localització de les terres del riu Sénia i principals punts d'habitació durant el primer ferro.

(1989: 14) l'autora que més ha defensat la relació directa entre un i altre topònim, altres autors com Escolano (1610), Cortés (1836), Moreu (1982, 151) o Coromines (1997: 276-277) ja n'havien parlat amb anterioritat.

A la Carta Pobla de Tirig, document de fundació de la població i que data de 15 d'agost de 1238, s'hi fa menció que Balasc d'Alagó (del qual darrerament V. García Edo n'ha publicat un estudi específic (García Edo 2008) fa donació al seu vassall Joan de Brusca i a la seva esposa Berengària d'una heretat anomenada *Terich* ((...) *que hereditas vocatur Terich* (...)) (García Edo 1985: 7). Aquest document evidencia tant l'existència del topònim a la zona amb anterioritat a l'arribada dels exercits cristians com la inexistència en aquells moments de cap nucli concret de poblament que fos designat d'aquesta forma: el mot sembla fer referència a un paratge de límits incerts, que tradicionalment hauria rebut aquesta denominació.²⁰ Altres possibles pervi-

vències etimològiques d'alguns dels altres topònims esmentats en el mateix fragment del poema, com per exemple el d'*Hystra* (o *Istra*) en l'actual Serra d'Irta (Pena 1989: 19), contribueixen, entenem, a fer encara molt més factible la proposta general.

Dit això, cal insistir en el fet que l'eventual preservació d'un possible topònim antic en un nucli com Tirig no ha d'implacar, necessàriament, que sigui aquesta mateixa població la dipositària d'unes eventuais restes arqueològiques corresponents a la *Tyrichae* del poema. En el marc dels estudis de toponímia antiga comparada trobem nombrosos exemples de topònims que s'han conservat fins als nostres dies desplaçats del lloc original que designaven.²¹ Així, doncs, podríem acceptar que el topònim *Tyrichae* pugui aparèixer relativament desplaçat del punt exacte que originalment hauria designat,²² en sintonia amb el que altres autors han proposat anteriorment (Pena 1989: 14).

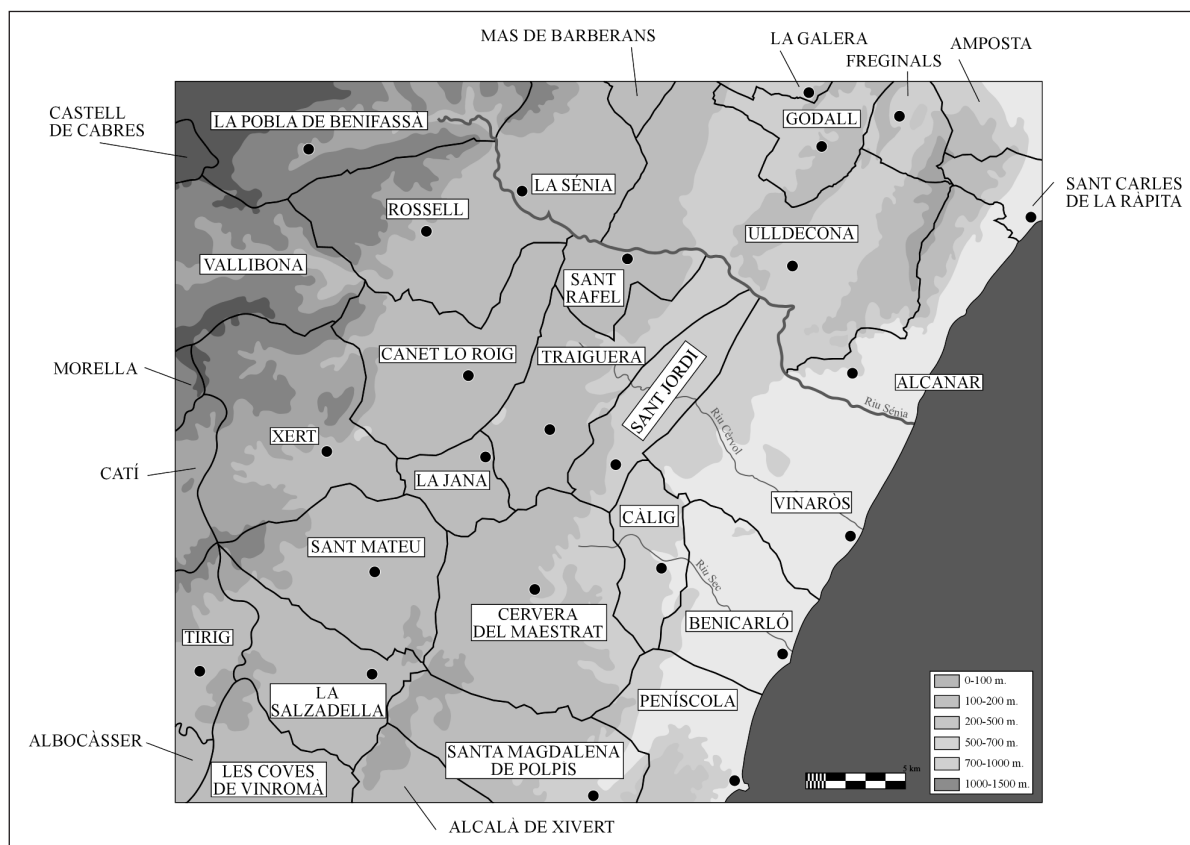

Fig. 2. Divisió municipal de les terres del riu Sènia.

LA CRONOLOGIA

Per a aquells que encara no han claudicat davant les veus que pregonen la inutilitat del poema en termes de recerca, la circumstància més problemàtica que se'ls pot presentar és l'eventual datació dels fets i els noms que proporciona. La majoria d'experts opten d'entrada per acceptar que les descripcions que s'hi fan semblen correspondre a fonts i períodes diversos. Cal que ens plantequem, doncs, quin moment històric concret podria estar reflectint el fragment objecte d'estudi. Afrontarem l'anàlisi de la qüestió cronològica des de diversos angles.

EL PUNT DE VISTA DE FILÒLEGS I ALTRES ESPECIALISTES AFINS

El mateix Aviè s'encarrega d'informar-nos que el nom de *Tyrichae* és molt antic (*nomen oppido vetus*). Aquesta circumstància és subratllada de manera especial per Bayerri, que afegeix que la forma verbal emprada pel poeta quan es

refereix a les ciutats d'aquesta zona, *fuere, existiren*, insisteix precisament en la mateixa idea. Bayerri parteix a més de la presumpció que, pel que fa a aquest paràgraf, Aviè està traduït literalment un text del segle VI a.n.e. Tot plegat el portà inicialment a concloure que en aquells moments tan reculats aquests nuclis restarien ja abandonats. Poc després, però, acaba rebutjant aquesta primera proposta, argumentant que si tots els topònims descrits al voltant d'aquesta zona són d'origen grec i per tant, segons ell, fundacions focées, el mateix cal pensar de *Tyrichae*, sent impossible per tant que en una data tan reculada com el segle VI a.n.e. aquests nuclis focées estiguessin ja abandonats. La solució que proposa, davant d'aquesta aparent incongruència, és que la forma verbal *fuere* emprada per l'autor prengui com a referència, en realitat, el moment de redacció del poema, és a dir, el segle IV d.n.e. (Bayerri 1942: 27-28).

Cap altra font històrica posterior al Periple menciona el topònim *Tyrichae* ni cap de similar, circumstància que per a molts autors és un símptoma més del seu arcaisme. Donat el cas que hagués existit realment un nucli habitat

amb aquest nom caldria concloure que el seu record, fora possiblement del seu entorn immediat, es va perdre ben ràpidament. Schulten, basant-se en aquesta aparent antiguitat del topònim, es va mostrar també partidari de situar-lo dins del segle VI a. n. e. En la seva argumentació fa ressaltar el fet que en el poema s'hi fa menció de moltes ciutats desconegudes posteriorment i de rius designats amb noms antics. Per a ell, en definitiva, l'autor del periple original en què creu que es basà Aviè seria el més antic de tots els geògrafs grecs conservats, anterior a Hecateu (Schulten 1955: 16 i 33-35).

F.J. González Ponce, com ja ha estat esmentat, creu també que existeix una gran distància entre la realitat descrita pel poema i el present històric de l'autor. Ponce destaca l'extrema antiguitat de la majoria de les dades aportades per Aviè: *la tónica general es el arcaísmo* escriu, i continua: *(el poema) es una pieza única (...) en lo que se refiere a la conservación y transmisión (...) de nombres extraños, remotos, desconocidos* (González Ponce 1993: 45). Després d'acceptar que les denominacions, sobretot les corresponents a ètnies i pobles, són indubtablement arcaïques, afegeix una darrera reflexió: Aviè, efectivament, degué tenir accés a un gran nombre de fonts i autors, i entre les diverses opcions que tenia per a cadascun dels casos va escollir sempre la versió més antiga (González Ponce 1993: 59-60).²³

Una de les circumstàncies potser més significatives del conjunt del poema, i que precisament pot tenir una especial importància en termes cronològics, és que tot i el gran nombre de noms que proporciona en cap moment s'hi fa menció explícita a *Emporion. Massalia*, en canvi, si que apareix. Altres autors ja havien fet notar anteriorment aquesta circumstància (Pericay 1950) (Adrados 2001: 29). Sorpren, d'entrada, el diferent tractament que l'autor sembla dispensar a les dues colònies focées. Podria tractar-se tan sols, com opinen alguns investigadors, del resultat d'una selecció estilística, d'una decisió presa en funció d'eventuals criteris artístics que van portar l'autor a eliminar del llistat definitiu aquesta ciutat. A la llum de determinades circumstàncies, però, aquesta explicació no resulta del tot convincent. Dels diversos criteris que aparentment guien Aviè en la redacció de l'*Ora*, un dels més importants és la seva determinació a prioritzar la menció d'aquells nuclis habitats que presenten un major atractiu per la seva importància relativa en termes històrics, per la seva riquesa o per la seva singularitat. Resulta per tant sorprenent que en el poema no es faci menció d'una de les escasses colònies gregues (i posteriorment municipi romà) de la zona. El propi tarannà de l'autor i les motivacions més profundes que mouen el seu treball fan encara més difícil acceptar la idea que deci-

dís excloure voluntàriament la menció a *Emporion*. Resulta difícil acceptar que un autor amb un nivell de consciència tan alt en relació al paper que a títol personal exerceix com a un dels encarregats de dur a terme una autèntica *recuperatio* de l'antiga glòria romana, deixés de mencionar la ciutat a partir de la qual Roma encetà aspectes essencials de la seva història: l'inici del procés que la portaria a la victòria sobre Cartago durant la II^a Guerra Púnica i, per extensió, a la conquesta de la península Ibèrica.

Certament, hem de pensar que si hagués estat necessari, per motius estilístics o de ritme del poema, eliminar alguna o algunes poblacions en aquest tram de l'obra, a ben segur Aviè, bon coneixedor de la història de Roma, tan sols en darrer terme, i per una causa extraordinària, hauria sacrificat la que havia estat la porta d'entrada dels romans a la península Ibèrica. En canvi, una altra explicació alternativa d'aquesta absència sembla més convincent i ajustada al tarannà de l'autor, i es basa en la seva tendència a emprar, sempre que pot, la font històrica més arcaica possible. Podria haver-se donat el cas, doncs, que la font (o fonts) que emprà Aviè per a elaborar aquesta part del poema, tot reflectint una situació històrica potser arcaica però del tot real, no mencionés *Emporion* i en canvi si que esmentés *Massalia*. Més enllà de la possibilitat de resoldre definitivament la problemàtica d'aquesta circumstància, la inexistència d'una menció a *Emporion* i la presència en canvi de *Massalia* representa eventualment un paisatge històric real, propi d'un horitzó cronològic molt concret. En funció d'aquest punt de vista, el periple utilitzat per Aviè (o almenys un d'ells) podria correspondre al breu període de temps transcorregut entre la fundació de *Massalia* i la d'*Emporion*. Aquesta possibilitat ja ha estat proposada anteriorment per altres autors, per a algun dels quals aquest fet representa a més un argument afegit a favor de l'antiguitat del text original, que caldria portar, diuen, fins a aquest moment de principis del segle VI a. n. e. (Pericay 1950: 242) (Adrados 2001: 29).

Darrerament Pena ha fet una aportació que insisteix en aquesta mateixa idea, precisant-la (Pena, 2006, 43). En un estudi en què analitza la presència de l'assentament grec de *Rhode* a les fonts clàssiques, la constatació de l'absència de cap referència a aquest nucli a l'*Ora Maritima* deriva cap a una reflexió sobre el cas aparentment similar de la propera *Emporion*. Pena opina, però, i a diferència de la resta d'autors que l'han precedida, que la colònia emporitana si que apareix en el text, concretament en els versos 558 a 561: *Es diu que, en els confins del territori dels Sordicens, a tocar dels Pirineus, s'aixecava en altres temps una rica ciutat, i fins allà els habitants de Massalia anaven freqüentment a*

intercanviar les seves mercaderies. Aquest punt d'intercanvi seria, per a aquesta autora, l'*Emporion* de la primera meitat del segle VI ane. La proposta, amb tota la seva evident problemàtica quant a possibilitats de ser suficientment argumentada, si més no ara com ara, resulta per altra banda certament evocadora com a element de reflexió. Si admetéssim que el punt de mercat descrit es correspon d'alguna manera amb la futura colònia, l'absència de menció toponímica concreta podria ser interpretada en clau cronològica com la referència d'un moment força incipient dels contactes, la qual cosa reduiria encara més l'eventual forquilla d'anys a l'hora de datar el text original. Seguint la proposta de Pena (2000: 36), podríem considerar que Aviè està descrivint allò que posteriorment es va conèixer amb el nom genèric de *Palaia polis* (o els seus moments inicials), primer i incipient punt d'intercanvi massaliota situat en el que avui dia és Sant Martí d'Empúries (en aquells moments una illa a tocar de la costa), previ a l'establiment definitiu a la Neàpolis. El primer establiment es produeix cap al 580 ane, i no és fins aproximadament cap a mitjans del segle VI ane quan es passa a ocupar la costa (Aquilué 1999: 473-474). Aquest seria, des d'aquesta perspectiva, el marge cronològic en què s'inseriria el text.

Davant dels autors que opten pels grecs com a eventuais proveïdors de les mercaderies mediterrànies que, segons el poema, entraven al territori de l'Ebre a través de *Tyrichae*, Pena insisteix que el fragment del poema amb què treballarem hauria de portar-se, en canvi, fins al precís moment en que s'estan desenvolupant els contactes comercials entre les comunitats indígenes i els agents fenicis. Aquesta afirmació suposa un cert punt d'inflexió en relació a les interpretacions tradicionals, i obre les portes a noves reflexions, algunes de les quals pretenem desenvolupar en aquest treball. Amb tot, cal dir també que la proposta de Pena es basaria, com ja hem vist, essencialment en un argument de caire etimològic, en la idea que darrera del mot *Tyrichae* s'amagaria un significat similar a quelcom com *la tíria* o *la dels tiris*.²⁴ Per a aquesta autora, però, el topònim *Tyrichae*, amb la forma com el recull Aviè, és grec. Possiblement, diu, una manera d'assimilar un topònim indígena als vocables hel·lènics. Tanmateix, per a Pena, que s'alinea amb la majoria d'autors que opinen que es tracta d'una obra que recull una multitud de tradicions amb una certa disparitat cronològica, aquest fragment de l'*Ora maritima* tindria el seu origen en una font no massaliota datada a principis del segle VI ane.²⁵

Des d'aquest punt de vista, i interpretant el conjunt de l'argumentació de l'autora, en el cas de *Tyrichae* estaríem davant d'un topònim indígena en origen, recollit potser per un autor fenici de principis del segle VI ane, transcrit, en tot

cas, posteriorment a vocables i format hel·lènics per un autor grec desconegut i recollit finalment per Aviè durant el segle IV dne. En una línia similar s'expressen altres autors quan defensen que topònims com el de *Tyrichae*, *de marcado carácter griego* podrien estar designant *puertos o puntos de escala con nombres helenizados*, des de la perspectiva que *la helenización del nombre o, al menos, el que en un ambiente griego determinados puntos o accidentes posean un nombre griego está indicándonos un interés y un conocimiento de esos lugares que no puede deberse sino a la frecuentación de los mismos* (Domínguez Monedero 1986: 601).

La possible preservació del topònim a la zona del Baix Maestrat, amagat en el nom de pobles actuals com ara Tirig, fa més versemblant si cap la possibilitat que efectivament *Tyrichae* sigui en origen una denominació pròpiament local²⁶. Això en tot cas semblaria indicar que en la seva versió original indígena en cap cas l'eventual significat del mot hauria tingut relació alguna amb la ciutat de Tir o altra paraula derivada. Per acceptar la proposta de Pena sobre el significat del nom caldria considerar (possibilitat en tot cas no menyspreable) que es va donar una felix coincidència fonètica en funció de la qual la denominació pròpia de la població s'hauria assemblat a la forma com els grecs denominaven la ciutat que per als fenicis era *Sur*, i que l'autor grec, en transcriure i hel·lenitzar el topònim indígena, decidís donar-li aquest gir conceptual a la denominació produïda tot afegint voluntàriament un suplement de contingut, potser per tal de remarcar encara més si cap les intenses relacions que hauria mantingut aquest nucli amb els comerciants semites poc temps abans.

Vistes les circumstàncies i la natura i característiques dels possibles contactes resulta extremadament difícil acceptar altres possibilitats, com per exemple que les poblacions autòctones decidissin o acceptessin canviar el nom original i propi del seu assentament per un altre de forà (en aquest cas *Tyrichae*, si penséssim que no és d'origen indígena), ja fos aquest fenici o grec. I menys encara que, posteriorment, aquest nom s'arrelés de manera ràpida i intensa, fins al punt que l'impacte entre la població local de la nova denominació fos finalment molt superior al del propi nom original, i en darrer terme, si les hipòtesis en aquest sentit fossin finalment certes, pogués acabar persistint fins als nostres dies en denominacions de nuclis actuals com per exemple Tirig. En definitiva, doncs, més enllà del possible significat del mot la hipòtesi més plausible en la nostra opinió és aquella que considera que el topònim *Tyrichae*, que ha arribat fins a nosaltres a través d'Aviè en una versió hel·lenitzada, podria tenir un origen local.²⁷

L'ARQUEOLOGIA

Les propostes de M.J. Pena en relació a aquest fragment de l'*Ora*, i més específicament sobre la qüestió de *Tyrichae*, resulten evocadores en molts aspectes. Pena defensa que de la lectura atenta i de l'anàlisi del fragment on s'hi descriu *Tyrichae* podem concloure bàsicament que aquesta ciutat, en un moment històric en principi indeterminat, (...) *controlava el comerç fluvial pel riu Ebre* (Pena 1989: 13). Aquesta afirmació, que pretén ser la síntesi i interpretació d'allò que diu el poema en aquest punt, en realitat resulta extremadament ambigua en termes històrics i arqueològics. La proposta d'un suposat control del comerç fluvial del riu Ebre per part d'un assentament, com a paràmetre pràcticament únic per a calibrar la validesa de l'assimilació entre un topònim i unes restes, sense cap altra connotació ni anàlisi afegida, és excessivament simple i en realitat molt poc útil. Un estudi realment aprofundit requeriria, immediatament a continuació, definir molt més bé nombrosos aspectes suplementaris. A tall d'exemple, una de les primeres tasques a realitzar consistiria a aprofundir en l'anàlisi d'allò que cal entendre per *control del comerç fluvial de tot el riu*, ja que la dinàmica de les relacions d'intercanvi i les característiques del tràfec comercial en el marc de la geografia vertebrada per l'Ebre i en els territoris limítrofs experimenten variacions enormes entre el segle VII a.n.e. i el moment de l'ocupació romana.

Com hem pogut comprovar, bona part dels experts coincideixen a defensar l'extrema antiguitat del text o texts que serviren de base a Aviè per a redactar la seva obra. Les circumstàncies que expliquen aquesta presa de posició semblen situar el panorama de poblament que es descriu en el nostre fragment en uns horitzons protohistòrics molt concrets, determinats per un seguit de condicionants. Entre tots ells cal destacar la idea que en qualsevol cas estariem parlant d'un moment necessàriament anterior a aquells altres períodes ja prou moderns com per a disposar d'un nombre significatiu de fonts documentals clàssiques que recullin volums importants d'informació, tant pel que fa a les característiques del poblament com a referències toponímiques. Aquesta condició resulta del tot inexcusable, segons pràcticament tots els autors, per a entendre diverses qüestions que caracteritzen alguns fragments del poema (entre ells el nostre) entre elles la inexistència de mencions posteriors als topònims esmentats, tot i la seva aparent transcendència socioeconòmica, o, com dèiem, la significativa absència d'una referència explícita a *Emporion*.

Aviè està descrivint en el text, essencialment, un conjunt d'assentaments relativament nombrosos situats aparentment a tocar de la costa. El nombre de nuclis habitats devia ser prou

elevat com per a despertar un interès especial en el redactor de la primera versió del Periple. Fins al punt que, finalment, i passats inclús tots els filtres propis dels processos de selecció estilística que amb tota seguretat es van aplicar a les obres originals, aquesta circumstància encara acabà sent especialment ressenyada en el text aviènic. Efectivament, els assentaments d'aquest sector de la costa són mencionats d'una tirada, l'un darrera l'altre, emprant en el tipus de redacció uns recursos literaris que traspuen el que sembla una intencionalitat clara per part d'Aviè de transmetre al lector una sensació molt concreta. Possiblement, la mateixa que ell havia experimentat tot llegint la descripció que es feia en el periple original: que es tractava, com diem, d'un tram de costa molt densament poblat. És probable que aquesta circumstància sigui, per tant, un reflex directe del periple original, un tret essencial del text, el qual podria haver descrit un panorama de poblament certament excepcional per al període i la zona. Un panorama que devia ser més clarament remarcable encara pel contrast que suposaria en relació al paisatge poblacional propi del territori costaner que, tot navegant des del sud, hom acabava de deixar enrere, aparentment despoblat en aquells moments (*una platja deserta* on trobem, entre d'altres, la maresma de les Nàcares).

De la lectura del poema sembla desprendre's igualment que el redactor del primer periple no quedà sorprès tan sols pel nombre d'assentaments que hi contemplà: el colpí també de manera especial l'entitat d'alguns d'aquests assentaments, allò que aquests representaven tant en relació a l'estructura social que els feia possible i l'àmbit cultural on s'insertaven, i també el paper que jugaven en el marc dels intercanvis comercials d'àmbit mediterrani i en la introducció dels productes exògens de valor en el rerepaís. Per tant, en un eventual procés d'identificació cronocultural d'allò que es diu en el fragment caldria també tenir present que probablement ha de ser un moment protohistòric caracteritzat en aquesta zona per una densitat de poblament notable i amb una ampla distribució al llarg del territori, amb unes comunitats notablement vertebrades entre si des del punt de vista social i polític i que, a més, gaudeixen d'unes relacions intenses i fermes amb agents comercials de l'àmbit mediterrani.

Vistos els condicionants generals, en l'exercici que atemptem les opcions d'atribució cronocultural de l'aparent realitat descrita en aquesta part del poema es redueixen a una forquilla cronològica emmarcada entre principis/mitjans del segle VII a.n.e. (primeres relacions més o menys regulars amb comerciants mediterranis a la zona) i mitjans del V a.n.e. (inici de l' Ibèric ple, amb referències documentals i toponímiques ja més abundants). Resseguiem, a continuació, el pa-

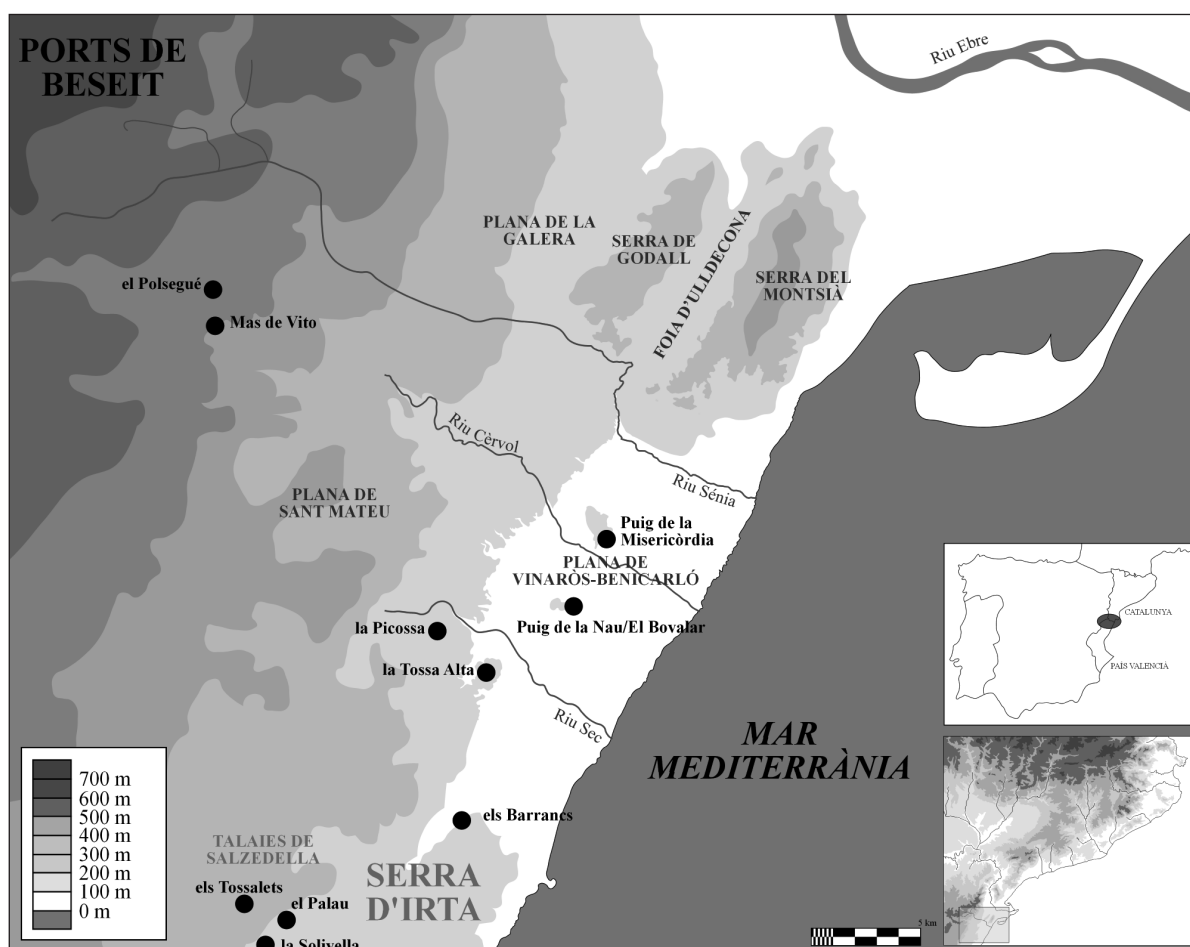

Fig. 3. Principals evidències arqueològiques corresponents al període Ibèric antic a les terres del riu Sènia.

norama arqueològic característic d'aquests moments al llarg de la geografia que aparentment ens pertoca, el territori que va entre Peníscola i la desembocadura de l'Ebre. Val a dir, d'entrada, que aquest panorama varia substancialment en cadascun dels períodes cronoculturals que es succeeixen.

Durant la primera meitat de l'ibèric antic (segona meitat del segle VI ane) es desenvolupen en aquesta zona, poc a poc, les primeres relacions comercials entre els navegants focuus i les comunitats indígenes (Oliver 1990-91; 1993; 1996) (Oliver, Gusi 1991). Val a dir de bon principi que el paisatge arqueològic d'aquest moment s'allunya força d'allò que descriu el poema. Aquest diferencial profund afecta la densitat del poblament, la seva entitat, i també el volum de les transaccions comercials que es produeixen. Després d'un primer ferro que havia estat notable en tots els sentits, les terres del Sènia esdevenen durant la segona meitat del segle VI ane, i amb posterioritat a una intensa crisi de poblament,

un territori amb una densitat molt més baixa de nuclis d'hàbitat (fig. 3). Els pocs assentaments que resisteixen el complicat moment viscut al llarg de la primera meitat del segle presenten, a més, unes superfícies d'ocupació força discretes. El flux d'entrada de productes exògens en aquests nuclis com a resultat de les incipients relacions comercials amb els agents hel·lènics és bastant pobre (extraordinàriament menor, en tot cas, al del període anterior), producte versemblantment d'uns contactes molt puntuals, esporàdics. Tot fa pensar en una activitat inicial de tempteig i d'exploració de nous possibles mercats per part del nou agent, que ara començarà tot just a valorar les opcions de poder ocupar el nínxol econòmic deixat en aquesta zona pels fenicis. Fins i tot podria haver-se donat el cas d'existir d'un cert desinterès, per part d'aquest mateix agent, en relació a allò que aquests territoris poden oferir-los en aquests moments. Així, la presència de materials d'importació grecs és durant aquest perí-

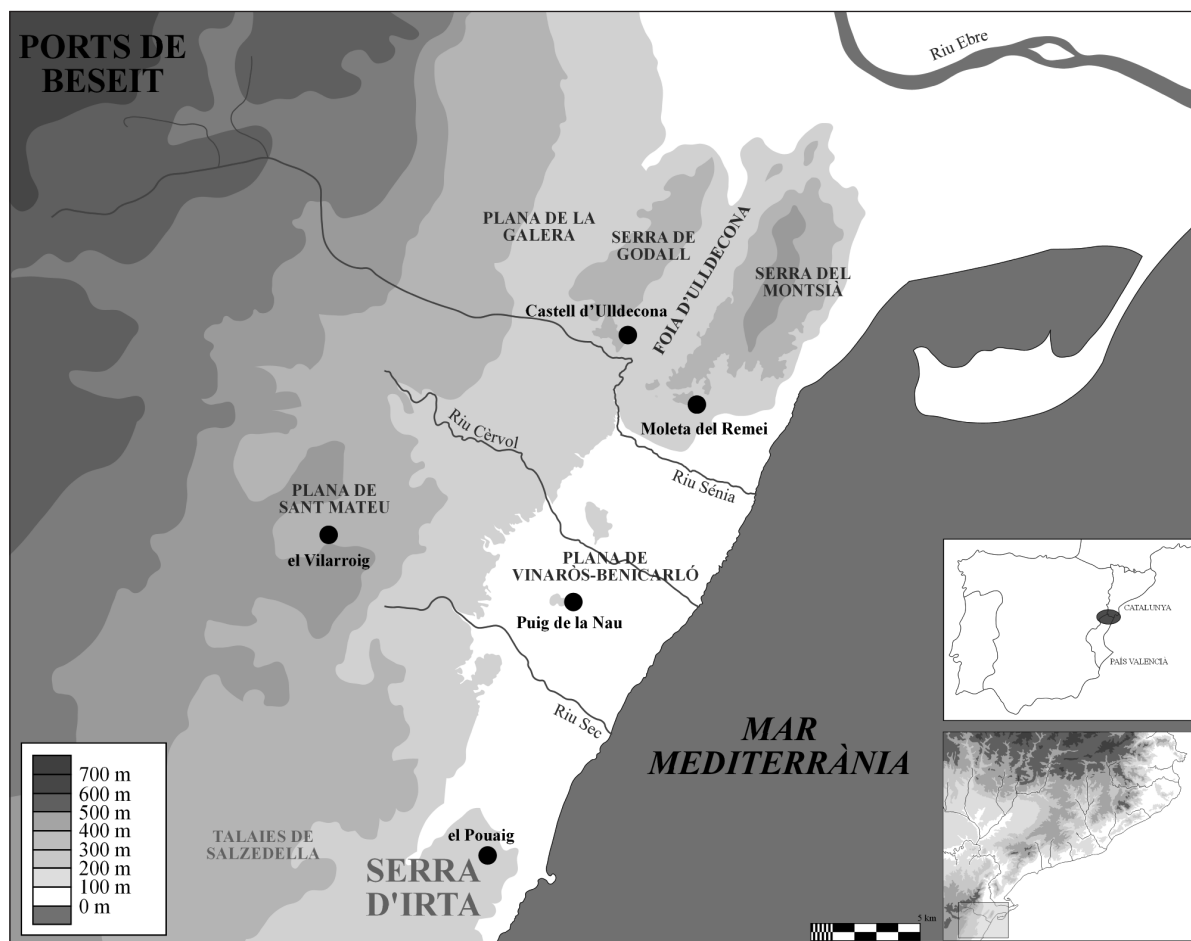

Fig. 4. Principals evidències arqueològiques corresponents al període Ibèric ple a les terres del riu Sénia.

ode molt baixa tant al Puig de la Misericòrdia (Vinaròs, Baix Maestrat) (Oliver 1993b; 1994) com al Puig de la Nau (Benicarló, Baix Maestrat) (Oliver 1990-91) (Oliver, Gusi 1995), únics poblats costaners ocupats. I pràcticament inexistents a la resta dels escassos punts que encara resten habitats més cap a l'interior.

Tot plegat dibuixa, per tant, un paisatge socioeconòmic que s'allunya absolutament de les referències d'Aviè a la cèlebre i rica *Tyrichae* i a la cohort d'assentaments que l'acompanyen, així com també del concepte que el poema expressa, de manera molt contundent, d'una comunitat local rica per la fecunditat de la seva terra però, sobretot, pel paper cabdal que juga en el marc de les relacions d'intercanvi amb els agents comercials al·lòctons i com a agent redistribuïdor en relació a les comunitats indígenes del repleu. Pel que fa al moment immediatament posterior, la segona meitat de l'Ibèric antic (primera meitat del segle V a.n.e), el panorama serà

molt similar al que acabem de descriure (Oliver 1996). Caldria afegir, tan sols, que alguns dels assentaments que havien resistit la crisi de principis del segle anterior i que presentaven encara ocupació a finals de segle són ara finalment abandonats. Cap al final del període el poblament de l'àrea sembla reduir-se al mínim, i per tant la relació paisatgística amb el poema resulta encara molt més inversemblant.

Coetàniament, a l'àrea estricta de la desembocadura de l'Ebre el panorama és força similar. Les escasses dades existents, analitzades de manera especial en els darrers temps per J. Noguera, semblen indicar l'existència d'una intensa retracció poblacional en relació al moment immediatament anterior en el conjunt dels territoris del tram inferior del riu, circumstància que sembla especialment intensa a la zona estricta de la desembocadura. Tan sols l'inici de la utilització de les necròpolis de Mas de Mussols-la Palma (l'Aldea, Baix Ebre), Mianes (Santa Bàrbara, Montsià) i l'Oriola

(Amposta, Montsià) al llarg d'aquest període indiquen l'existència d'un poblament a la zona (Noguera 2006: 143, 144 i 407). Els indicis apunten en tot cas a un tipus de poblament de poca entitat.

Certament, el panorama general esdevindrà a partir de la segona meitat del segle V ane, durant els primers moments de l'ibèric ple, substancialment diferent (fig. 4). A l'àrea del Sènia, poblats que havien estat abandonats a principis d'aquest segle com per exemple el Puig de la Nau tornaran ara a ser ocupats (Oliver 1996). D'altres revifen de la decadència en què es trobaven. Fins i tot es documenten reocupacions d'alguns assentaments abandonats molt temps abans, des de principis del segle VI ane, com és el cas de la Moleta del Remei (Garcia i Rubert 2004). Hom constata que en el registre arqueològic d'aquests assentaments, en consonància amb aquesta revifalla important del poblament a l'àrea (similar al que passa en alguns trams del curs final de l'Ebre), es documenta ara l'arribada significativa de vaixel·la de luxe grega, així com d'altres produccions ceràmiques mediterrànies pròpies del període. Alguns possibles punts de desembarcament identificats a la costa de Vinaròs i de Benicarló, com per exemple el de Roques de la Barbada, situat davant per davant d'aquesta darrera població (Arasa 1996: 1149; Fernández: 1990-91; Ramos: 1992), podrien haver constituït punts d'entrada de part d'aquests productes.

Tot i que el poblament no és possiblement tan dens com caldria esperar i el volum de les importacions no deixa de ser (sobretot al principi del període) discret, la circumstància destacable de la revifalla, ni que sigui lleu, dels intercanvis comercials podria portar a establir eventuais punts de semblança amb el poema. Tanmateix, i en funció d'allò que hem dit al principi d'aquest apartat, tot indica que cal considerar aquesta segona meitat del segle V ane un moment ja massa tardà com per a situar l'origen d'un fragment de text la totalitat de topònims del qual no ha deixat cap mena d'evidència en la resta de fonts clàssiques²⁸ (Esteve 2001: 15). Si aquest fragment del *Periple* es correspongués efectivament amb la situació del poblament durant els segles V-IV ane, i eventualment descrivís la discreta riquesa i entitat d'alguns d'aquests punts, tot fa pensar que hauríem de poder resseguir el rastre d'alguns dels topònims mencionats en altres textos i referències, eventualitat que no es compleix.

Ja sigui, doncs, per mancances comparatives pel que fa a la densitat del poblament i a l'entitat i volum dels intercanvis comercials, per la pròpia inversemblança derivada de l'excessiva modernitat del moment, o per totes dues coses alhora, cap dels períodes pròpiament ibèrics presenten suficients punts en comú amb el text com per a fer prou factible l'establiment d'una relació entre aquest i el poblament de la

zona. Resta doncs per avaluar el moment preibèric immediatament anterior, la primera edat del ferro.

A bona part de les terres situades a tocar del riu Sènia no s'hi documenta cap poblament amb anterioritat al segle VII ane. Ara com ara gairebé no existeixen evidències corresponents al bronze final, tret d'alguns possibles fons de cabana, en tot cas propis d'un tipus d'ocupació estacional, localitzats al Puig de la Nau (Oliver 1992-93). Aquest panorama canviarà substancialment a partir aproximadament dels voltants de mitjans de segle. Ja sigui a través dels passos septentrionals que comuniquen aquest territori amb l'àrea del curs baix de l'Ebre o dels camins que el posen en relació amb les terres de l'interior al Baix Aragó (o bé fins i tot com a resultat d'una doble influència arribada de forma conjunta des de tots dos territoris), a partir d'aquest moment documentem en aquesta àrea uns potents influxos de la tradició cultural dels Camps d'Urnes del Ferro. De forma sorprenentment ràpida sorgeix a la zona un poblament dens, complex i desenvolupat, tant pel que fa a l'esfera política com a la social, l'econòmica i l'arquitectònica (fig. 1). També, cal dir-ho, especialment notable en tot allò que fa referència a les formes d'ocupació i vertebració del territori. Un desenvolupament tan ràpid i complex, implantat de bell nou i de manera paral·lela a l'establiment de relacions d'intercanvi fermes entre les comunitats indígenes de l'àrea i els agents comercials fenicis, permet valorar la possibilitat que aquest nou poblament fos el resultat d'un procés de colonització de nous territoris per part d'aquestes comunitats. Possiblement en aquesta dinàmica hi tingui molt a veure (tot i no tractar-se de l'únic factor determinant) una voluntat d'apropament mutu entre aquest mon indígena i els agents mediterranis, en funció d'interessos comuns de caire comercial.

En aquesta zona passem, doncs, cap a mitjans del segle VII ane, d'un poblament extremadament pobre o inexistent a una densitat molt elevada de nuclis d'habitació. A la zona de la capçalera del Sènia, per exemple, situada en els estreps orientals de la serra dels Ports de Beseit, hi trobem un poblament especialment important i nombrós (Oliver, 1996). Si bé podem intuir que aquests assentaments de la serra devien mantenir una relació directa amb l'explotació dels recursos metal·lífers locals -similar possiblement a allò que hom observa de manera coetània a la vall del Siurana- les seves característiques ens són profundament desconegudes degut a l'absència gairebé total de treballs arqueològics. La plana que s'estén entre els estreps de la serra dels Ports i la línia de costa es veu també ocupada en aquests moments per un seguit de nuclis d'habitació (Garcia i Rubert, Villalbí 2001). La major densitat d'hàbitats, però, es constata a la franja costanera d'aquest territori, on hi documentem la

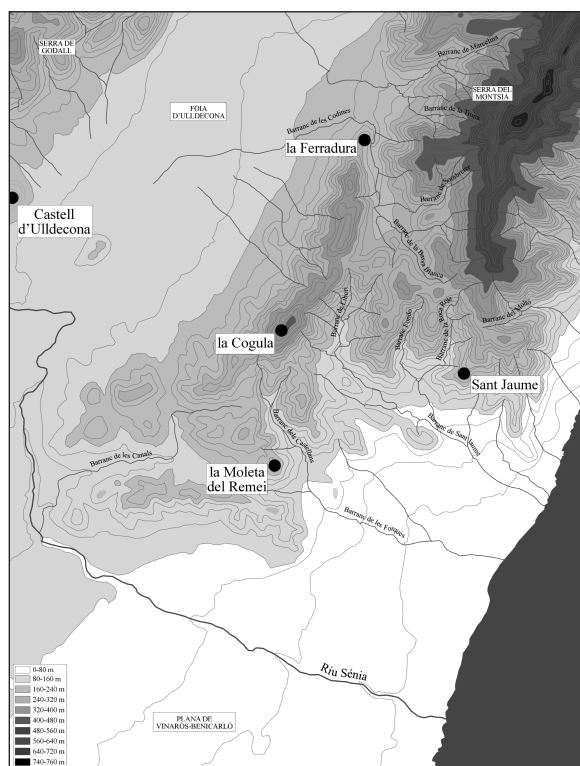

Fig. 5. Localització dels assentaments del Complex Sant Jaume, al nord de la desembocadura del Sénia.

fundació de nombrosos assentaments, alguns d'ells notables com el Puig de la Nau, el Puig de la Misericòrdia, la Moleta del Remei, etc.

L'extrem septentrional d'aquesta franja costanera, el territori immediatament al nord de la desembocadura del riu Sénia, resulta especialment destacable en termes de poblament. Hem proposat (Garcia i Rubert 2005) la implantació en aquest sector d'una entitat polític-territorial batejada com a Complex Sant Jaume (CSJ), constituïda per un conjunt d'almenys quatre assentaments, la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià), la Ferradura (Uldecona, Montsià), la Cogula (Uldecona, Montsià) i Sant Jaume (Alcanar, Montsià)²⁹ (figs. 5 i 6). La proposta es fonamenta en diversos arguments, entre ells l'extrema proximitat dels assentaments (tots ells situats a menys de tres quilòmetres els uns dels altres i inscrits dins d'un radi màxim de cinc quilòmetres) i la seva especificitat diferencial en totes les circumstàncies significatives avaluable tant en termes interns com externs, circumstàncies que semblen el resultat de l'existència d'unes relacions jeràrquiques i de dependència entre els nuclis i d'una especialització de les funcions respectives. En aquest marc Sant Jaume, amb poc menys de 600 m² de superfície,

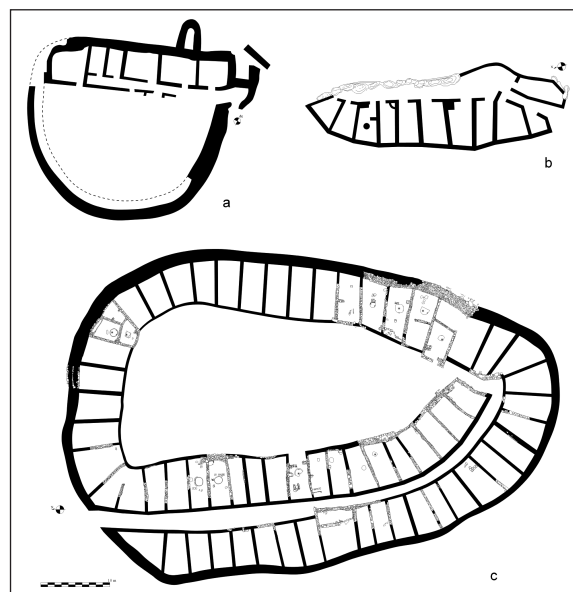

Fig. 6. Comparació dels croquis de les planimetries dels assentaments del CSJ excavats fins ara: a, Sant Jaume; b, la Ferradura; c, la Moleta del Remei.

és interpretat ara com ara com una mena de ciutadella o residència fortificada, seu possiblement del poder local que controla tota aquesta àrea (fig. 7). La recuperació d'objectes metàl·lics (bronze i ferro) relacionats amb el guarniment personal, amb l'ostentació del poder i possiblement també amb la realització de determinats cerimonials d'ordre social, la utilització d'una arquitectura singular i fortificada, un tipus d'organització del conjunt de l'espai interior de l'hàbitat que diferencia sectors en relació a funcionalitats diverses, i les evidències que apunten de forma clara a l'existència en el lloc d'un taller metal·lúrgic són alguns dels arguments que permeten sustentar aquesta proposta d'interpretació funcional de l'assentament³⁰. Una marcada jerarquia entre els assentaments d'una mateixa comunitat i una forta centralització política, simbòlica i geogràfica del poder caracteritzarien, doncs, el poblament del sector nord d'aquest territori costaner (Garcia i Rubert *et al* 2006).

En l'àmbit de les relacions amb els agents comercials mediterranis, les evidències demostren que el món fenici manté durant aquest període uns contactes intensos i continus amb les comunitats assentades en el territori. La ceràmica fenícia (especialment representada per les àmfores tipus Ramon T.10.1.2.1, però també, tot i que en menor mesura, pels *pithoi*, Cruz del Negro i vasos trípede) és present de manera regular en el registre arqueològic de tots els jaciments de la zona. Tanmateix, els percentatges de ceràmica fenícia quantificats als jaciments del CSJ són significativament més alts

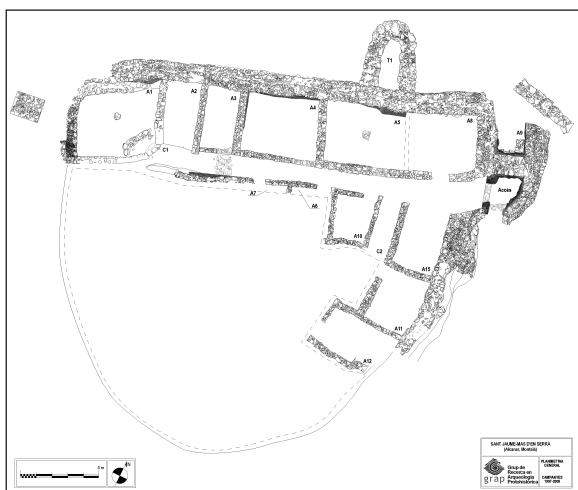

Fig. 7. Planimetria general de l'assentament de Sant Jaume.

que els de la resta d'hàbitats del voltant. Si a llocs com el Puig de la Nau o el Puig de la Misericòrdia aquest percentatge es manté en nivells al voltant, com a màxim, del 2% en nombre de fragments totals (Oliver, 1990-91) (Oliver, Gusi 1995, 124, quadre 2), en el conjunt dels assentaments del CSJ la mitjana és del 20%, arribant a un pic del 30% en el cas de Sant Jaume (Garcia i Rubert, 2005) (Garcia i Rubert, Gracia, Moreno 2004). Això estaria indicant l'existència d'una relació directa i privilegiada entre el CSJ i els agents comercials semites.³¹ Val a dir, a més, que en el cas específic del registre de Sant Jaume a banda dels vasos fenicis més habituals que ja han estat esmentats hi trobem també una representació, baixa percentualment però altament significativa en termes socioeconòmics, d'elements de vaixel·la fenícia, entre ells diversos tipus de bols, de plats i d'*oenochoi* (fig. 8).

Així doncs, a diferència d'allò que observàvem en les fases ibèriques analitzades anteriorment el poblament d'aquesta àrea del Sènia si que presenta durant el primer ferro profundes semblances conceptuals i formals amb la descripció del poema: un poblament dens i amb entitat significativa en termes sociopolítics, conjuntament amb l'existència d'un sector específic d'aquest poblament que manté unes relacions comercials privilegiades, intenses i continuades amb el món fenici. Relacions, per altra banda, amb una clara transcendència i projecció en l'àmbit del rerepaís, tal i com demostren els mapes de distribució dels materials fenicis a l'àrea. Des del nostre punt de vista, doncs, les dades arqueològiques permeten si més no plantejar la idea que si Aviè està descrivint en aquests versos una realitat històrica concreta pot estar-se referint al poblament assentat en aquesta zona costanera entre mitjans del segle VII i principis del segle VI ane.³²

QUI REDACTÀ EL PRIMER TEXT?

Qui (i per tant, quan, que en definitiva és el problema principal que ens està ocupant) podria haver recollit inicialment aquests topònims? Ja hem vist que diversos indicis procedents del propi poema, i entre ells especialment la presència de *Massalia* i l'absència de referències explícites a *Emporion*, fan pensar a alguns estudiosos del text que almenys una de les fonts originals fou redactada molt a principis del segle VI ane. També hem pogut comprovar com Pena sembla en algun moment insinuar que alguns d'aquests topònims podrien haver estat recollits pels fenicis durant la primera meitat del segle VI ane. De la lectura de Domínguez Monedero (1986) podríem arribar a sobreentendre, tot i que no en faci una menció explícita, que l'opinió d'aquest autor, com la de molts altres abans que ell, és que podrien haver estat recollits pels grecs. D'entrada és una opció certament factible, ja que, si a partir de les poques evidències existents intuïm que topònims com el de *Tyrichae* podrien tenir una adscripció local i, a la vegada, que la forma en que ens han arribat tenen un marcat caràcter hel·lènic, *a priori*, i sense altres indicis, no caldria introduir el factor fenici en aquesta equació. Veurem, però, que la qüestió no resulta tan senzilla.

A la vista de tot el que hem anat comentant estaríem en gran mesura d'acord amb aquells autors que consideren que Aviè es fa ressò en aquest fragment del poema d'un o més textos certament arcaics, entre els quals hi trobaríem almenys un periple grec en el qual s'hel·lenitzarien un seguit de topònims d'àmbit local. Recordem, en aquest sentit, que al llarg del poema trobem altres exemples similars, alguns de tan concloents com el de la colònia fenícia *Sexi*, el nom de la qual també apareix hel·lenitzat, així com també que hi trobem diverses dotzenes de noms grecs o hel·lenitzats enfront de poquíssims noms fenicis (els quals, en general, també apareixen en forma hel·lenitzada) (Adrados 2001: 29-30).

Amb tot, propugnar la probable existència d'un text grec en el que s'haurien hel·lenitzat diversos topònims locals no hauria d'implicar, necessàriament, la defensa immediata d'una altra circumstància com és que aquest periple fos, en realitat, el primer. No es pot concloure automàticament, en funció tan sols de l'eventual existència d'aquest exercici d'hel·lenització de topònims, que tots o part d'aquests noms foren recollits directament pel suposat redactor grec: les dades existents resulten ara com ara força ambigües, suficients com per a no permetre descartar, amb rotunditat, l'existència d'un text anterior fenici del qual hagués begut una posterior versió focea. Dit això, intentar resoldre la problemàtica plantejada sembla, malgrat tot, pràcticament impossible. Amb tot, no ens podem estar (sense pretendre anar molt més lluny en la qüestió ni decantar-

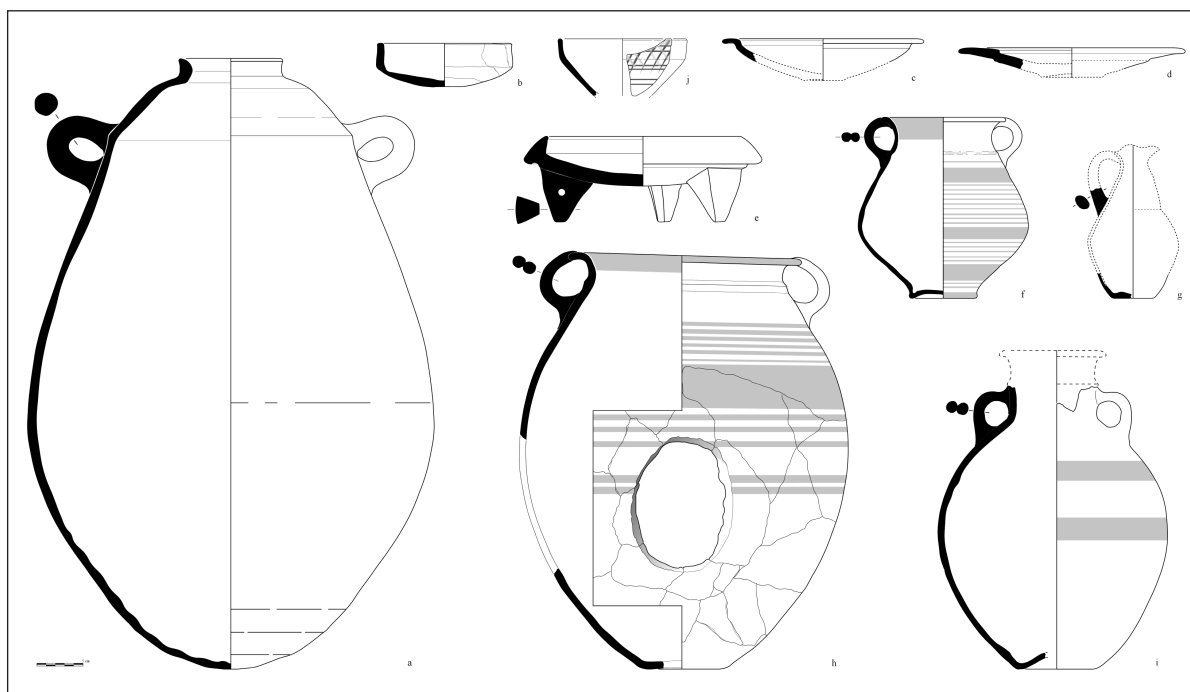

Fig. 8. Quadre tipològic general de la ceràmica fenícia de l'assentament de Sant Jaume.

nos marcadament per cap possibilitat) d'efectuar un seguit de reflexions de caire general en relació a les diverses opcions explicatives que sobre aquest particular hom pot plantejar.

Si efectivament aquests topònims posteriorment hellenitzats haguessin estat recollits, com a resultat d'una observació i una experiència directa, per part d'un grec, hauríem de suposar, vistes les característiques del text, que es tracta de navegants que estarien realitzant, en un marc cronològic que podria englobar bona part de la primera meitat del segle VI a.n.e.,³³ viatges exploratoris i de tempteig al llarg de la costa (potser des de *Massalia*), amb la vista posada en un eventual establiment futur de contactes comercials amb les comunitats indígenes. Això resultaria coherent amb una de les possibles interpretacions derivades de la posada en valoració del tipus de temps verbal, en passat, emprat per Aviè per tal de referir-se a *Tyrichae* (*fuere propter ciuitates plurimae: quippe hic Hylactes, Hystra, Sarna et nobilis Tyrichae stetero*) i de la referència explícita que l'autor fa a l'antiguitat del nom (*nomen oppido vetus*). Evidentment, no podem estar segurs sobre si aquest *fuere, existiren*, té a veure amb la perspectiva temporal adoptada per Aviè des de la seva època o bé ja apareixia reflectit d'aquesta forma en el periple original. En tot cas, valorant la segona de les eventualitats caldria pensar que el suposat navegant grec redactor del primer text hauria con-

templat les ruïnes del que havia estat *Tyrichae*. I per tant, hauria recollit en la redacció del seu periple referències d'assentaments ja abandonats, potser com a interessants fites per a futures navegacions, referències vàlides pel fet de tractar-se d'assentaments que, tot i estar ja destruïts i abandonats, serien encara ben visibles des d'un vaixell que navegues seguint de ben a prop la línia de costa, degut a la contundència arquitectònica de les seves restes. Pel que fa a aquesta possible interpretació, des d'una perspectiva global i genèrica la forquilla cronològica potencial que se li hauria de suposar abraçaria tota la primera meitat del segle VI a.n.e.

La situació descrita no resulta, d'altra banda, especialment estranya, i és plenament viable des del punt de vista cronològic i arqueològic en aquest marc territorial. Recordem, en aquest sentit, que el CSJ fou destruït violentament en un moment avançat del primer ferro, molt a principis del segle VI a.n.e., i tot i que els seus assentaments foren abandonats, les estructures, íntegrament construïdes amb pedra, restaren força dempeus i ben visibles durant molt de temps.³⁴ El poblament continuà després de les destruccions del CSJ en altres punts costaners d'aquestes mateixes terres com ara el Puig de la Misericòrdia i Puig de la Nau, els quals mostren una presència, pràcticament testimonial però certament significativa, de les primeres produccions gregues, arribades

durant el segle VI ane (Oliver 1990-91; Oliver, Gusi 1991). Des d'aquest punt de vista, doncs, la possibilitat que viatges de tempteig endegats potser des de *Massalia* portessin un grup de navegants fins a aquestes terres i que tant de la percepció visual de les contundents restes arquitectòniques del CSJ com d'eventuals contactes directes amb els indígenes es produís la transmissió per part d'aquests de dades diverses com ara la denominació pròpia d'aquella comunitat i del que havia representat fins que fou destruïda és una opció gens menyspreable. La inclusió d'aquesta informació en el Periple original tindria, finalment, ple sentit, tant en termes geogràfics i referencials (fites arquitectòniques clarament visibles des del mar, amb les quals orientar-se) com, en certa manera, també econòmics (l'evocació de l'existència d'un passat econòmicament esplendorós en aquestes terres és una bona referència inicial per aquell qui està explorant nous mercats), i per tant una qüestió especialment factible de ser ressenyada.

Dit això, no es pot menysprear una interpretació alternativa, igualment viable en el marc de les coordenades territorials, cronològiques i socioeconòmiques generals en què ens movem: que aquests topònims fossin recollits de manera directe per part de l'agent que havia mantingut realment un tracte directe i periòdic amb les comunitats locals durant el primer ferro, quan el CSJ es trobava a ple funcionament. Això reduiria les possibilitats als navegants fenicis. Des d'aquest punt de vista, doncs, no es pot descartar la possibilitat que hagués existit un primer periple fenici, el qual hauria de descriure, entre d'altres aspectes, allò que l'arqueologia mostra, és a dir, una situació de contactes i relacions comercials intenses i continuades amb les comunitats indígenes costaneres de la zona del Sènia i la plana de Vinaròs-Benicarló. L'aspecte hellenitzat dels topònims de l'*Ora* implicaria en aquest cas, tal i com dèiem al principi, la necessària existència d'un eventual segon periple, basat en aquest primer i redactat, possiblement poc després, per un autor grec. Aquest punt de vista no s'allunya gaire d'algunes reflexions efectuades en el seu moment per Pena en relació al possible origen d'alguns del topònims de l'*Ora* (Pena 1989). Per altra banda aquesta opció, que seguiria sent plenament factible en l'àmbit cronològic del primer terç del segle VI ane, permet tanmateix valorar la possibilitat que els agents comercials fenicis redactessin un primer text fins i tot abans, al llarg del segle VII ane.

TYRICHAE

Més enllà de la determinació d'una eventual correlació entre allò que de manera general descriu el poema en aquest punt i una realitat arqueològico-territorial concreta, hi ha una

circumstància especial que caracteritza aquest fragment del text: la manera detallada i singular com descriu *Tyrichae*. Entre tots els assentaments que Aviè esmenta en el paràgraf, aquest destaca de forma especial. Molt significativament, l'autor atorga a aquest nucli la categoria d'*oppidum*, una denominació amb la qual pretén remarcar l'entitat de l'assentament, i que resulta encara més destacable si valorem que dels trenta nuclis habitats mencionats en el conjunt del poema tan sols vuit reben aquesta denominació (Moret 1996: 33).

Com hem pogut comprovar anteriorment, la recerca de la localització de *Tyrichae* ha centrat tradicionalment l'interès de nombrosos autors. Recordem que la darrera proposta és la de Pena, defensora d'una ubicació en les proximitats del jaciment d'Aldovesta³⁵ (Pena 1989: 16). Diverses circumstàncies, en la nostra opinió, s'oposen, però, a aquesta idea. Val a dir, d'entrada, que quan Pena escriu el seu article l'any 1989 no podia disposar encara de les dades derivades de tot el conjunt d'importants treballs arqueològics realitzats posteriorment, durant la darrera dècada del segle XX i primera del XXI, tant a les terres de l'Ebre com a les del Sènia. No resulta estrany, doncs, que en la seva recerca d'una realitat arqueològica que s'aproximés a allò que el poema sembla descriure optés finalment per quelcom encara per determinar però en tot cas proper a Aldovesta.

L'autora assumeix, en sintonia amb els plantejaments de la recerca, que Aldovesta, i alguns assentaments propers, jugà un paper essencial en el context de les relacions d'intercanvi que en l'àmbit de les comunitats indígenes locals permetien als productes manufacturats fenicis remuntar els territoris regats pel tram final de l'Ebre, aspecte sobre el qual estem en gran mesura d'acord. Deixa entendre a continuació, però, que els agents físicament implicats en els intercanvis que es duïen a terme al lloc d'Aldovesta eren indígenes per una banda i fenicis per una altra. És a dir, considera que els navegants fenicis remuntarien de forma recurrent l'Ebre per tal de concretar l'intercanvi comercial a Benifallet, sense descartar fins i tot que alguns d'aquests fenicis haguessin arribat a residir en el propi assentament.³⁶

Pena opina que el fet que l'Ebre disposés durant aquesta època, segons ella, d'un estuari a la seva desembocadura fa molt factible l'opció de considerar que el nucli des del qual es duria a terme *el control del comerç fluvial de l'Ebre*, això és, la funció que d'alguna forma Aviè acaba atorgant a *Tyrichae*, pogués estar situat efectivament riu amunt, al voltant de l'actual vila de Benifallet, on es troba Aldovesta (Pena 1989: 20). Així doncs, la seva proposta s'assenta sobre tres aspectes essencials: la consideració que Aldovesta és un assentament relacionat de forma més o menys directa amb els intercanvis comercials amb el món fenici, que constitueix un

unicum, un cas certament excepcional tant des del punt de vista arquitectònic com funcional, i, per últim, l'assumpció de l'existència d'un hipotètic gran estuari en el curs baix del riu Ebre, circumstància que convertiria aquest tram del riu en un ample braç de mar que facilitaria enormement la navegació marítima fins pràcticament l'alçada de Benifallet. Cap d'aquestes afirmacions, però, resulten en realitat vàlides per tal de defensar l'assimilació Aldovesta-*Tyrichae*. En relació a la darrera qüestió, cal apuntar a més que per a nosaltres el tram final de l'Ebre no adoptava durant el primer ferro el format d'estuari proposat.³⁷ Mantenim, a més, moltes reserves en relació a la possibilitat que el format que presentava la desembocadura en aquells moments afavorís realment l'accés dels vaixells mercants fenicis, *hippoi* o similars (Guerrero Ayuso 1998) (Ruiz de Arbuló 1998: 42)³⁸ a l'interior del riu en un eventual trajecte des del mar. I descartem, per altra banda, que els comerciants fenicis s'aventuresin a remuntar el riu fins a l'alçada de Benifallet amb petites barques carregades de mercaderies preuades, posant-se a mercè de qualsevol atac sobtat en terra estranya.

La manera de fer més habitual dels navegants i comerciants fenicis difícilment hauria contemplat com a opció (si més no com a opció recurrent, més enllà de possibles tempejos inicials i exploracions puntuals) la possibilitat de remuntar esporàdicament/estacionalment, i sense una base fixa pròpia en el territori, un riu amb les característiques de l'Ebre al llarg de gairebé 40 km per tal d'arribar a Benifallet i concretar-hi la transacció comercial. En general hom observa com el contacte entre indígenes i fenicis en contextos socioculturals similars als d'aquests territoris és un fenomen estrictament costaner, que en tot cas admet una component fluvial a partir de la qual eventualment aprofundir en el territori quan el riu disposa d'un autèntic i ample estuari, no sent aquest el cas de l'Ebre. Si les àrees costaneres dels territoris d'arribada no disposen d'una ocupació indígena prèvia ben assentada, són les pròpies comunitats locals indígenes les que, en funció d'un marcat interès en assegurar-se l'accés directe als bens de valor semites, ocupen els territoris que potencialment poden ser interessants a les dues parts de cara a l'establiment recurrent de relacions d'intercanvi (en funció, per exemple, de la presència de metall a la zona). En funció d'això, abans de recórrer a opcions explicatives des del nostre punt de vista molt més agosarades, com la de situar als fenicis remuntant el riu, resultaria més coherent des de la perspectiva arqueològica explorar amb més deteniment altres opcions. Per exemple, i per començar, valorar les possibilitats reals de que a l'àrea estricta de les boques de l'Ebre existís en aquells moments una comunitat de poblament que s'hagués assegurat l'establiment de relacions comercials

costaneres amb els fenicis i que en darrer terme actués com a porta d'entrada d'aquests productes als territoris de l'interior. Pel que fa a aquesta qüestió, però, cal dir ja d'entrada que fins ara l'arqueologia de l'àrea estricta de la desembocadura (Amposta i voltants) ha restat força muda.

Trobem doncs més raonable considerar que Aldovesta (i altres possibles assentaments en relació), molt especialment a causa de la seva localització interior, no estableix cap mena de tracte directe amb els agents fenicis. Ara bé, això no fa perdre en cap cas a aquest assentament la seva més que probable importància notable pel que fa als intercanvis i la redistribució cap a les terres de l'interior dels productes de valor procedents de l'àmbit colonial. Aldovesta sembla ocupar una posició essencial en el marc d'una xarxa interrelacionada de comunitats indígenes, xarxa fonamentada en la relació entre elits locals i gràcies a la qual molt possiblement els productes fenicis procedents de la costa remuntarien l'Ebre fins arribar a les terres de l'interior. La localització geogràfica de l'assentament resultaria així del tot privilegiada per tal de tenir accés a aquests productes i vehicular-los riu amunt (arribats a la zona de Benifallet de mans pròpiament indígenes, introduïts ja els bens de preu en el context de les relacions d'intercanvi establertes i desenvolupades entre les elits locals). Caldria, doncs, matisar el paper jugat per Aldovesta, separant-lo definitivament de la possibilitat d'haver estat seu de possibles contactes directes amb el món fenici però refermant, en canvi, la seva indubtable transcendència en clau interna. Aldovesta, en definitiva, tot i jugar probablement un paper fonamental en la dinàmica d'introducció dels productes fenicis a les terres de l'Ebre situades més a munt de l'actual ciutat de Tortosa, s'insereix i troba la seva raó de ser en el context d'una xarxa de relacions d'intercanvi i redistribució estrictament local, interna, indígena en tots els sentits. Per tant, no creiem factible que Aviè, quan parla de *Tyrichae*, s'estigui referint a Aldovesta o a algun hipotètic poblat proper.³⁹

Reprenent el fil d'allò que dèiem en l'apartat anterior, havíem vist com el panorama poblacional que reflecteix l'arqueologia de les terres del riu Sénia durant el primer ferro és el que més s'adiu amb la descripció del poema. En aquest marc interpretatiu global tan sols existeix a la zona esmentada una realitat arqueològica relacionable en termes comparatius amb *Tyrichae*: la representada pel CSJ. Efectivament, el CSJ es troba situat, tal i com cal esperar, entre Peníscola i el riu Ebre, a tocar de la línia de costa. Es tracta, per altra banda, d'un conjunt poblacional absolutament singular tant pel que fa al període com al territori. La seva entitat és indubtable: mai abans havia existit en el conjunt d'aquestes terres un tipus de poblament amb un impacte ter-

ritorial i una implantació tan contundent, amb una diversitat tipològic-funcional d'assentaments tan alta, i amb una transcendència socioeconòmica igualment tan notable.

El CSJ s'erigí en porta d'entrada en aquest territori dels valuosos i exòtics productes fenicis arribats per mar, circumstància que a ben segur acreixentà la seva fama i la seva ascendència sobre la resta del poblament dels voltants, tal i com hom espera que succeeixi amb *Tyrichae*, seguint la descripció que fa Aviè (Ruiz de Arbulo 2002, 14). Per tot plegat, li escau a la perfecció una descripció com la que trobem en els versos 498 a 503 de l'*Ora Maritima*: (...) *les riqueses dels seus habitants són molt conegudes al llarg de les costes de l'orbe, ja que, a més de la fecunditat de la terra –gràcies a la qual el sòl cria ramats, vinyes i els dons de la daurada Ceres–, els productes estrangers són remuntats pel riu Hiberno (...)*. És a dir, la descripció d'un o més assentaments que a més de disposar al seu voltant d'unes terres fèrtils que li permetien disposar dels recursos agropecuaris suficients per a poder alimentar la seva població amb escreix, fonamentà especialment la seva riquesa en el paper essencial que jugà en el procés d'introducció en tot aquest territori dels productes manufacturats arribats via marítima de mans dels agents comercials mediterranis. Així doncs, des del nostre punt de vista, i interpretant allò que Aviè descriu, les evidències arqueològiques de la primera edat del ferro a l'àrea nord de la desembocadura del riu Sènia permeten plantejar una hipòtesis d'assimilació entre el topònim *Tyrichae* i allò que hem convingut a denominar CSJ.

Plantejada així la qüestió, encara podem portar la reflexió una mica més enllà i valorar una possible derivada, una nova opció explicativa a una circumstància certament problemàtica relacionada específicament amb aquest topònim. Ens referim a la idea de pluralitat que sembla projectar el format grec del mot *Tyrichae*: no oblidem que, precisament, el model interpretatiu del CSJ planteja un tipus de poblament fonamentat en una pluralitat de nuclis ocupats tots ells per una mateixa comunitat.

Com hem vist, les hipòtesis actuals contempen la possibilitat que el CSJ giri políticament al voltant d'una residència aristocràtica fortificada, Sant Jaume, que actua com a punt central d'un territori i un poblament en el marc dels quals hi trobem altres assentaments dependents, alguns d'ells d'unes dimensions certament excepcionals per al període com la Moleta del Remei (Garcia i Rubert 2004). Des de l'òptica d'un eventual comerciant mediterrani, la percepció del caràcter pluri-nuclear d'aquesta entitat de poblament podria constituir una circumstància potencialment reflectible en un periple (amb una denominació que expressés precisament aquest caràcter plural), per la importància

cabdal que el fet revestiria per al bon funcionament de tota la dinàmica de relacions d'intercanvi amb aquestes comunitats. No tornarem aquí a insistir sobre el paper cabdal jugat pel CSJ en les transaccions comercials amb els fenicis. Podem pensar que el redactor del periple original buscà volguement, a l'adoptar aquest format, fer explícit el concepte de pluralitat perquè era la millor manera de reflectir la realitat que tenia davant, optant per denominar tot aquell conjunt d'assentaments que conformaven una unitat de funcionament amb el format pluralitzat de *Tyrichae*.⁴⁰

Altres aspectes relacionats amb aquesta mateixa qüestió són encara més problemàtics d'interpretar. Un dels més importants és sens dubte la menció que fa el poema al fet que, a través de *Tyrichae*, els productes estrangers són remuntats pel riu Hiberno. Pena, com hem dit al principi, insisteix força en aquesta circumstància, recordant que *Tyrichae*, a partir d'allò que es diu al poema, ha de ser necessàriament la ciutat que controla el comerç fluvial pel riu Ebre (Pena 1989: 13). Hem parlat a bastament del paper que Aviè atorga a *Tyrichae*, i de com la descripció de totes les circumstàncies que semblen envoltar aquesta ciutat l'apropen, des del nostre punt de vista, al conjunt d'assentaments que hem convingut en agrupar sota la denominació de Complex Sant Jaume. Pot sorprendre, doncs, per aparentment contradictòria, l'afirmació que fa Aviè en el sentit que aquest assentament és la porta d'entrada al riu Ebre (*Hiberno*) i les seves terres, quan el que esperaríem trobar en aquest punt és, en tot cas, una menció explícita al riu Sènia (evidentment, amb una eventual denominació antiga).

No disposem d'una explicació clara per a aquesta circumstància. Sens dubte, les evidències arqueològiques deixen molt clar que durant el primer ferro les mercaderies fenícies remuntaven per igual tant el riu Sènia com l'Ebre. Això demostra que aquests dos rius, pel que fa al tràfec comercial de manufactures fenícies, no eren més o menys importants en funció del cabal i les dimensions respectives.⁴¹ L'importància radicava essencialment en el fet que havien esdevingut camins, autèntiques vies de comunicació cap a l'interior gràcies a la forta empremta que dibuixen les seves lleres sobre el territori i a les xarxes locals d'intercanvi que les utilitzen. La seva utilitat rau, sobretot, en el fet que a través de les cicatrius dibuixades per aquestes lleres i per les dels seus afluents al damunt d'aquestes terres s'havien pogut establir tota una sèrie de camins/rutes terrestres que resseguirien el seu curs introduint-se en el territori.⁴² L'Ebre, sens dubte, és la via gràcies a la qual les mercaderies fenícies penetraren fins a zones de l'interior com la Ribera d'Ebre o la Terra Alta. La xarxa del Sènia és, en principi, d'un abast territorial globalment menor, tot i que sabem que

en aquells moments possibilitat que aquests productes arribessin fins al sector del Rossell i del Bellestar, ubicats a la zona del naixement del riu.

Com ha estat apuntat, no hem localitzat fins al moment a l'àrea de la desembocadura de l'Ebre cap mena de poblament similar al del Sénia. És aquesta una dada *ex silentio*, que per això mateix no permet descartar absolutament la possible existència, durant aquest període, d'una comunitat indígena establerta a les boques del gran riu. Els únics indicis de la seva eventual existència, a banda d'alguna troballa puntual descontextualitzada, provenen, però, de les diverses necròpolis situades en la zona de la desembocadura, algunes de les quals presenten evidències, extraordinàriament escadusseres, datables durant el primer ferro.⁴³ Amb tot, el desenvolupament intens d'activitats arqueològiques i similars en aquesta àrea al llarg dels darrers cinquanta anys permet ja considerar que un eventual poblament del primer ferro a les boques de l'Ebre no podria presentar en cap cas un grau de complexitat socioeconòmica ni un desenvolupament arquitectònic similars al que documentem a la zona de la desembocadura del riu Sénia durant el mateix període. Resulta certament difícil d'acceptar la idea que en una àrea com la dels voltants de la ciutat d'Amposta, que ha estat objecte de prospeccions i excavacions continuades recurrents al llarg dels darrers cinquanta anys (recordem en aquest sentit la intensa tasca duta a terme per l'equip d'aficionats dirigit per F. E. Gálvez (Esteve Gálvez, 1974; 1999), existís durant el primer ferro un complex poblacional d'entitat i que aquest no hagi estat documentat fins ara ni tan sols a nivell de simples indicis. Si aquest poblament hagués existit, sens dubte, i a la vista del gran nombre de jaciments de diversos períodes que per altra banda han estat localitzats en aquesta àrea, disposaríem ja d'alguna evidència consistent. Els darrers treballs realitzats apunten, en tot cas, a un tipus de poblament escàs i de molt poca entitat (Noguera 2006: 135-140).

Així, doncs, pensem que les poques dades existents –algunes d'elles, com diem, *ex silentio* i per tant amb tota la problemàtica associada que això comporta– ens remetent a considerar que en el cas d'haver existit realment un poblament en aquesta zona durant el primer ferro aquest hauria d'haver estat força simple i de dimensions modestes. Resulta molt més raonable, creiem, valorar la possible existència a la desembocadura de l'Ebre d'un assentament amb aquestes característiques modestes que no hagi estat encara localitzat, o àdhuc que hagi desaparegut completament a causa dels fenòmens post-deposicionals, que no pas considerar que pugui haver succeït el mateix amb tot un conjunt de poblament arquitectònicament molt més contundent, similar, per exemple, al que trobem de forma coetània a la desembocadura del riu Sénia.

En darrer terme caldria afegir que la pròpia orografia de la zona, que presenta molts pocs cims prou propers a la costa amb les característiques adients per a ser ocupats, juga també en contra de l'establiment d'un tipus de poblament tan complex i divers.

La conjuminació d'una presència mínima de poblament en aquests moments a les boques de l'Ebre amb l'existència d'un poblament notable a la propera àrea dels territoris del riu Sénia podria permetre proposar, per tant, una nova lectura de les paraules d'Aviè quan esmenta les mercaderies que suposadament remuntarien l'*Hibero* des de *Tyrichae*. Molt probablement, com acabem d'apuntar, l'ocupació de la zona de la desembocadura de l'Ebre durant la primera edat del ferro no hauria estat excessivament destacable, al contrari d'allò que succeïa a l'àrea del Sénia. Tenint ben present que el Sénia és (i possiblement era ja llavors) poca cosa més que un rierol estacional, més que no pas un riu pròpiament dit, fora factible que Aviè, en el moment de convertir totes aquelles dades de que disposava en un poema, exercís el recurs estilístic de simplificar tot plegat, i que unifiqués en un exercici de caire estrictament literari el conjunt poblacional canareu amb el gran riu del sud de Catalunya i el seu territori immediat. Situats a poc menys de 20 quilòmetres en línia recta, unificar tots dos elements en un sol relat i descriure que els jaciments canareus es troben a tocar de la desembocadura d'un gran riu resulta un exercici certament insignificant i del tot plausible. Plenament tolerable per a algú que està construint un poema (recordem, una obra literària per damunt de tot) que detalla el panorama de les costes de la península Ibèrica en un tram llarguíssim, i que per tant es veu en la necessitat de realitzar continuadament un intens exercici de simplificació de tot el cúmul d'informacions de què disposa. Recordem, en aquest sentit, el tractament que de manera general fa d'aquesta qüestió Aviè, englobant molts quilòmetres de costa en molts pocs versos de forma relativament freqüent al llarg de tota la seva obra.⁴⁴

A partir d'aquesta reflexió genèrica sobre una possible tasca de simplificació i síntesi que hagués unit el poblament del primer ferro del Sénia amb l'entitat geogràfica de l'Ebre i el seu poblament associat, les opcions interpretatives en l'àmbit de l'arqueologia podrien ser diverses. Una d'elles, que a l'hora de simplificar l'autor obviés dades importants en relació al poblament i que, per tant, el resultat final que ens ha arribat no reflecteixi la realitat del moment. En aquest cas seria factible, per tant, l'opció de mantenir la idea de la possible existència d'un poblament d'una certa entitat eventualment ubicat a les boques de l'Ebre, no documentat per ara, el qual servís com a porta d'entrada de les mercaderies

fenícies als territoris banyats pel riu. També podríem valorar la possibilitat, però, que Aviè no hagués simplificat tant la informació com pot semblar a primera vista i que en canvi aportés una informació molt més fidel a la realitat, opció que ens sembla més plausible vistes les evidències. És a dir, que no es tractés d'un exercici literari de síntesi que simplifiqués la geografia però també una realitat de poblament més complexa, sinó que el panorama poblacional del moment fos precisament aquest. És a dir, que davant d'una absència o quasi absència de poblament (per la raó que fos) a l'àrea estricta de la desembocadura de l'Ebre, els productes de valor fenici arribessin fins als sectors d'aquest riu on es documenten amb gran intensitat (especialment des d'Aldover cap amunt) procedents del CSJ (acceptant que fos la *Tyrichae* aviena), mitjançant xarxes d'intercanvi i redistribució de caràcter terrestre i estrictament indígenes.⁴⁵

Pel que fa a aquesta segona opció val a dir que les comunicacions terrestres entre una conca i l'altra no representarien pas un problema. Ben al contrari: l'orografia de la zona, conformada per un seguit de serres paral·leles a la costa i disposades des d'aquesta fins a l'interior (serra del Montsià, serra de Godall, Ports de Beseit) separades per amples planes amb orientació general nord-sud (foia d'Ulldecona, plana de la Galera), proporciona de manera natural vies de comunicació diàfanies, emprades de manera secular. Així, doncs, les possibilitats de comunicació són diverses: des de la zona del CSJ accedim, cap a l'interior, al sector sud de la foia d'Ulldecona, una vall ampla que pel nord es comunica, a través del pas dels Freginals, directament amb la zona de l'actual Amposta, és a dir, molt a prop del punt on aproximadament estaria situada la desembocadura del riu en aquests moments. En total la separació màxima entre un i altre punt és de poc menys d'una vintena de quilòmetres. En aquest sentit cal recordar que justament al llarg d'aquesta ruta, una mica més al nord dels Freginals, en el vessant nord-occidental del turó del Montsià, hi trobem el Cabiscol-Finca Jornet, una possible necròpolis tumular datada en els darrers moments del bronze final. Un petit assentament eventualment situat a la zona de l'actual Amposta podria haver jugat un paper essencial com a comunitat de pas, constituint-se en un dels punts intermitjos d'aquesta xarxa indígena que permetria als productes fenicis anar remuntant l'Ebre.

Des dels Freginals, però, parteix encara una altra ruta alternativa que es dirigeix cap al nord-oest, on a pocs quilòmetres tenim dues opcions: o bé enllaçar amb el barranc de la Galera i, passant una altra vegada pel costat de la necròpolis d'època ibèrica de Mianes, arribar a l'Ebre una mica més al nord de la zona de la Carrova, o bé seguir en direcció nord i arribar fins a l'alçada de Tortosa.

Una darrera opció suposaria remuntar el Sènia des d'Alcanar però en aquest cas fins més enllà de l'àrea d'Ulldecona, i també amb dues possibles resolucions: en la primera d'elles, un cop sobrepassada la serra de Godall, i més o menys arribats al punt on actualment hi trobem la població de Sant Joan del Pas, encetaríem el camí que a través de la plana de la Galera permet arribar fins a l'actual ciutat de Tortosa. Aquest és el camí que posteriorment es convertirà en un tram de la Via Augusta al seu pas per les comarques del Montsià i del Baix Ebre. L'altra possibilitat alternativa consistiria en seguir remuntant encara el Sènia fins a l'alçada de l'actual vila de la Sènia, on hi trobem l'assentament del primer ferro de les Senioles, i des d'aquí anar resseguint els vessants orientals dels Ports de Beseit, per l'actual camí dels Bandolers, fins arribar novament als voltants de Tortosa.

Les opcions de comunicació entre el Sènia i l'Ebre són per tant nombroses, algunes amb clars referents arqueològics de períodes protohistòrics diversos que demostren el seu ús durant bona part de l'antiguitat, i totes elles extraordinàriament fàcils de resseguir.

En darrer terme, cal acceptar que totes les opcions proposades podrien arribar a ser complementàries i produir-se/emprar-se en major o menor mesura en funció de multitud de circumstàncies.

ELS ALTRES NUCLIS DE POBLAMENT

Quant a la resta de topònims presents en aquest fragment de text, pensem que reblen encara més si cap la idea de l'existència d'una gran densitat de poblament en aquesta zona durant la primera edat del ferro, circumstància plenament corroborada actualment per l'arqueologia.⁴⁶ Si admetem la possibilitat que el conjunt d'assentaments del CSJ s'amaguin globalment darrera la denominació única de *Tyrichae*, la resta de topònims (*Hystra*, *Sarna*, *Hylactes*) haurien de pertànyer a tot un seguit d'altres poblacions de la zona, nuclis propers a la costa i molt probablement amb una entitat i ascendència sobre el seu entorn immediat significativament menor a la del complex canareu. Amb aquestes característiques trobem al llarg d'aquest territori diversos jaciments: podem esmentar, entre d'altres, la primera fase (i possiblement també part de la segona) del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs, el Castell d'Ulldecona, el poblat dels Castelletes (La Jana, Baix Maestrat) i la fase II del Puig de la Nau de Benicarló (amb el qual, per exemple, Esteve relaciona *Sarna* (Esteve 2001: 17). Sens dubte, el panorama arqueològic general durant aquest període és el d'una zona costanera molt densament poblada, circumstàn-

cia, reiterem, pràcticament idèntica a la descripció que es fa en el text d'Aviè.⁴⁷

CONCLUSIONS

Aquest estudi no ha tingut la intenció de tancar els diversos debats existents tant en relació al conjunt de l'*Ora Marítima* com de manera específica al fragment que ens ha ocupat. Les característiques del text fan pràcticament impossible que mai pugui donar-se el tema definitivament per tancat. Els nostres esforços s'han centrat tan sols a fer una nova lectura d'una part molt concreta del poema, a la llum dels darrers resultats aportats per la recerca arqueològica. Mancats com estem, en qüestions com la que ens ocupa, de la possibilitat d'arribar a conclusions tancades i definitives, aspiràvem si més no a definir una proposta alternativa versemblant i arqueològicament coherent. El nostre punt de vista sobre aquestes qüestions s'ha d'entendre, per tant, com una nova opció explicativa que presenta, al nostre parer, el suficient grau de probabilitat de ser vàlida com per a poder ser, almenys, plantejada.

De tot allò que hem exposat, considerem que el paisatge històric que semblen dibuixar les evidències arqueològiques localitzades a l'extrem sud de la costa catalana i nord del País Valencià corresponents als darrers moments del segle VII i principis del segle VI a ne presenta notables punts de semblança amb la descripció efectuada en el fragment del poema d'Aviè que va entre els versos 489 i 511. De manera més concreta, el text podria detallar el paisatge poblacional corresponent al tram costaner de les terres del riu Sénia durant la primera edat del ferro. Assentaments com el Puig de la Nau, Puig de la Misericòrdia, els Castelletes i d'altres podrien amagar-se, doncs, darrera de noms aviènics com *Hylactes*, *Hystra* o *Sarna*. Les referències que fa el text a l'entrada de productes mediterranis en el territori podrien referir-se a l'acció comercial fenícia a la zona, més que no pas a la posterior activitat grega.

En la nostra opinió, les consideracions que Aviè fa en relació a *Tyrichae* troben la seva correspondència arqueològica en el conjunt de poblament del Complex Sant Jaume. En els dos casos estem davant d'una entitat singular i diferenciada de la resta, amb una notable posició política, econòmica, social i territorial i que manté una relació estreta amb comerciants mediterranis, la qual cosa li proporciona l'accés recurrent a productes manufacturats exògens altament valorats en el context sociopolític i econòmic local. Fins i tot la menció d'Aviè al paper que *Tyrichae* jugà en relació a l'entrada d'aquests productes a l'àrea de l'Ebre

podria, en un futur, i a mida que avancin les tasques de recerca, ajudar a entendre en tota la seva magnitud l'abast real del conjunt de les eventuais relacions d'intercanvi desenvolupades durant la primera edat del ferro entre el CSJ (i en particular per l'assentament de Sant Jaume), els fenicis i la resta de comunitats indígenes tant de les terres del Sénia com les de l'Ebre.

En relació a la qüestió específica dels noms, entenem que és especialment significatiu el que considerem com una probable perduració del topònim *Tyrichae* a l'àrea del Maestrat, especialment en el nom de la vila de Tirig. *Tyrichae* seria, al nostre parer i en la línia d'allò que han proposat molts altres autors abans, la versió hel·lenitzada d'una denominació pròpia de l'àmbit local. La paral·lelització amb les dades arqueològiques obliguen ara com ara a considerar que, per tant, es tractaria en origen d'un topònim indígena. L'evocació de Tir que sembla reflectir el topònim podria ser el resultat de conjuminar, en el moment en què s'hel·lenitza, una felicitat coincidència fonètica de la denominació local del lloc amb la ciutat fenícia i la voluntat de reflectir les intenses relacions comercials de que havia estat protagonista. Altres interpretacions alternatives passarien per considerar que algun dels nuclis de poblament del CSJ (o algun altre de proper no localitzat) és, en realitat, un assentament fenici o bé acull una presència estable i significativa de població fenícia, circumstància que en l'estat actual de la recerca no és assumible.⁴⁸

Més enllà de l'adscripció genèrica al primer ferro, aventurar-nos a proposar, sempre amb tota la cautela necessària, una major concreció cronològica depèn en gran mesura de en quines mans considerem que cal posar la primera versió del text. Les circumstàncies no són concloents, i *a priori* sembla tan factible l'opció fenícia com la grega. Si optem pels focues, les diverses reflexions que hem anat desgranant indicarien que el text, que en gran mesura evocaria (possiblement per la seva utilitat com a referència genèrica) un panorama arquitectònic, poblacional i socioeconòmic propi del període immediatament anterior, podria correspondre a una forquilla entre el 580 (potser fins i tot una mica abans) i el 550 a ne. Si en canvi considerem que, més enllà d'un possible segon períple ja hel·lènic, n'hauria existit un de previ pròpiament fenici, la cronologia podria portar-se fins a un marge entre el 600 i el 575 a ne. I pel que fa aquesta segona opció, sense descartar del tot la possibilitat que part o la totalitat del text hagués estat fins i tot redactat amb anterioritat, durant els moments finals del segle VII a ne. Caldria considerar, en tot cas, que alguns elements semblen especialment determinants en aquesta qüestió. Per una banda, l'absència de cap menció explícita a Empúries però les possibles

referències, en canvi, a la freqüentació de l'àrea del que després serà *Emporion* per part dels massalotes, circumstància que, com apunta Pena, podria correspondre's amb una mena de prefiguració de la *Paia polis*. I per altra, la utilització d'un temps verbal en passat a l'hora de parlar de *Tyrichae* i el que aquesta hauria representat. Sempre acceptant la proposta d'assimilació entre *Tyrichae* i el CSJ, totes dues referències semblarien centrar l'acció, de manera especial, al voltant del 575 ane, proposta ja apuntada com hem vist per altres autors amb anterioritat i que suposa un moment acceptable per a la presència a la zona tant de fenicis com de grecs, tot i que amb un posicionament, entitat i transcendència en relació al territori i a les comunitats locals de l'àrea molt diferents en cada cas.

DAVID GARCIA I RUBERT
GRAP - Universitat de Barcelona
dgarcia@ub.edu

NOTES

1. Agraïm a M. José Pena i a Isabel Moreno les interessants reflexions aportades com a conseqüència de la lectura d'aquest text prèviament a la seva publicació. Aquest treball s'emmarca en el projecte HAR2008-04663/HIST del GRAP, (Grup de Recerca en Arqueologia Protohistòrica - Universitat de Barcelona) finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación. També és parcialment deutor dels ajuts econòmics als treballs d'excavació de l'assentament de Sant Jaume atorgats periòdicament pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i per l'Ajuntament d'Alcanar.
2. *CIL V, 537=ILS, 2944*.
3. *CIG III, 1635*.
4. Com explica F.J. González, els criteris seguits per a l'establiment de l'assimilació entre noms i llocs (...) *casí siempre descansan sobre argumentos tan ficticios y poco operativos que nos dan una idea de la fragilidad e inconsistencia de las mismas* (González Ponce, 1993, 46, nota 5)
5. De fet autors com L. Pérez Vilatela (*Avieno puede rendir aún buenos servicios parciales si sabemos como preguntarle* (Pérez Vilatela, 1993, 43), M.J. Pena ((...) *todavía vale la pena acercarse a un texto sobre el cual se han escrito infinidad de cosas, pero sobre el cual evidentemente todavía no se ha escrito todo* (Pena, 1989, 10) o F. Arasa i Gil (...) *pot ser útil per al coneixement de la península Ibèrica en el segle VI aC* (Arasa, 2001, 50), entre d'altres, opinen que el text pot donar encara molt de si.
6. El periple és un gènere literari que deriva en darrera instància de les primeres creacions geogràfiques, de les quals Hecateu de Milet seria possiblement la figura més representativa. En el cas del periple destaca especialment la filiació directa d'aquest gènere amb les anotacions que els navegants antics feien del seus viatges, en les quals indicaven preferentment els accidents geogràfics de la costa, la distància entre punts destacats, la durada de la navegació, la referència a determinats trets útils per tal d'identificar als diferents pobles i ciutats així com qualsevol altre tipus de consideració útil per a la navegació i per a les transaccions comercials. Dels periples originals, de caràcter estrictament pràctic, sorgiren posteriorment els periples literaris.
7. Entre molts d'altres, cal referenciar: (Henning, 1944), (Ninck, 1945), (Murphy, 1977), (Peretti, 1979), (Ribeiro, 1985), (Adrados, 2001).
8. M.J. Pena (1989, 9) defensa que cal prescindir de Schulten per tal d'apropar-se a Aviè i fer noves lectures del text. L'autora considera que tot allò que en relació a l'*Ora* va proposar l'autor alemany en el seu moment ha condicionat excessivament la recerca posterior.
9. En aquest sentit, resulta pertinent l'apreciació de F.J. González Ponce (1993, 45) quan afirma que *una de las impresiones más fuertes que recibe el lector de Ora Maritima es, sin duda, la excesiva distancia existente entre la realidad vigente en la época del autor y el mundo al que este alude en el poema*.
10. Per a Schulten, en el poema Sagunt s'amaga sota la denominació de *Crabasia*, una ciutat que donaria nom també al cap mencionat per Aviè (Schulten, 1955, 134). Aquesta postura va ser secundada posteriorment per Jacob (1985; 1989), tot i que d'altres autors n'han mostrat en canvi un rebuig frontal (Santiago, 1990, 124-125). Independentment de la seva localització, no està de més apuntar que Hecateu de Milet ja feu esment d'una ciutat ibera que hauria dut el nom de *Crabasia*.
11. Una localitat que coneixem pels noms d'*Arse* (present en les encunyacions de monedes i denominació recollida també per Ptolomeu (Ptolomeu, 3.30.1.), *Saguntum* (conegut per una gran diversitat de testimonis llatins i en diferents formats) i àdhuc *Saiganthe* (si acceptem que és efectivament Sagunt la ciutat que apareix amb aquesta denominació en un dels ploms d'*Emporion*, tal i com defensen diversos autors) (Sanmartí, Santiago, 1987, 119-127) (Santiago, 1990, 123-140).
12. Especialment, tot i que amb punts de vista diferents en relació a la lectura correcta del topònim i el seu eventual significat: (Bayerri, 1942, 26-27) (Schulten, 1955, 134) (García y Bellido, 1978) (Pérez, 1994, 221 i 224) (Arasa, 2000, 52). Especialment interessant és el debat generat per una proposta de lectura alternativa (*Onussae per cassae*) enunciat per Schulten, i que hom pot seguir especialment a partir de les referències bibliogràfiques de Schulten i de Pérez tot just esmentades.
13. Escolano defensava l'assimilació d'*Hylactes* amb l'actual població de Sant Mateu. Proposava a més situar *Hystra* a Benicarló (Baix Maestrat) (Escolano, 1610).
14. Aquest punt de vista, la possible relació del topònim amb Tir, ha estat apuntat de nou posteriorment per M. J. Pena, qüestió sobre la que hi tornarem més endavant.
15. Conclusió que Pena (1989, 20) qualifica d'*afirmació gratuïta*.
16. Per a una síntesi, *vide* especialment (Gracia, 2001) (Bea et alii, 2008).
17. Cal fer notar que, com ja hem vist en parlar de Cortés, M. J. Pena no és la primera investigadora que relaciona d'una o altra manera el nom d'aquesta ciutat amb els fenicis, en virtut de l'homofonia evident amb la denominació grega de la ciutat de Tir. Encara podem afegir les aportacions de Blázquez (1894, 393) o de Bayerri. Aquest darrer autor es mostra escèptic sobre la qüestió, però, amb tot, no pot estar-se de parlar-ne, exposant, l'any 1942, que (...) *más fantásticamente hipotético es todavía imaginar origen fenicio a Tyrichae, por el solo vislumbre de que parece aludir a los tyrios, y a Tiro, capital de Fenicia, ya que todas las probabilidades militan a favor de la tesis que sostiene no haberse extendido jamás la colonización fenicia en España por el territorio del Bajo Ebro* (Bayerri, 1942, 32).
18. En tot cas, independentment del fet que l'assimilació entre *Tyrichae* i Aldovesta (o algun altre assentament proper) sigui o no correcta cal fer notar que en aquest punt L. Pérez es confon, a l'entendre que Pena defensa aquesta opció pel simple fet, diu ell, que l'autora consideraria que aquest jaciment del Baix Ebre és un assentament fenici, afirmació que Pena no realitza en cap moment.
19. Altres autors com J. Noguera (2006, 67-69) o M. Mayer i I. Rodà (1997), entre d'altres, han apuntat també aquesta possibilitat.
20. Recordem en aquest sentit que el *Llibre dels Feits* deixa constància, en el relat que fa de la conquesta de Peníscola per part del rei Jaume I, que cap al 1233 la plana de Sant Mateu (a tocar de Tírig) era despoblada i àdhuc els seus camps no eren explotats agrícolament: *E al dia que eixim de Terol passen pel camp de Montagut e anam a Vilaroja, que és de l'Epital, e quan venc lo dia, nós nos llevans a passam pel riu de les Truïtes, e eixim a la canada d'Ares, al port de Prunelles, et a Salvatoria, et a Thermi, e passen pel pla de Sant Mateu, que era llavors erm, e eixim al riu Sec que va sobre Cervera. E quan venc a hora de vespres, forn devant Peníscola, de la part de les vinyes, sobre l'almagre* (Soldevila-Crònica de Jaume I, punt 183).
21. Així succeeix per exemple amb l'antiga *Pollentia*, que cal situar on es troba l'actual Alcúdia i no pas a Pollença, que n'ha heretat el nom. A Catalunya també tenim exemples: així, l'actual Jonquera seria el lloc on es trobaria situada originalment l'antiga *Deciana*, i no pas la *mansio* romana denominada *Juncaria* (Pallí, 1985, 13 i 150).
22. L'actual població de Tírig es troba situada aproximadament a una trentena de quilòmetres en línia recta de la costa. Diverses serres paral·leles a aquesta línia de costa (Serra d'Irta, Serra de la Vall Ampla) actuen com a pantalles orogràfiques, i impedeixen la visió del mar des d'aquesta població, accentuant aquesta circumstància encara més, si cap, el seu caràcter de vila interior en el context territorial. Cal dir, en tot cas, que no hi ha problemes per a connectar de forma directa la zona costanera del Maestrat i del sud del Montsià, amb abundants jaciments arqueològics, amb l'àrea

- de Tirig. Per fer-ho cal tan sols resseguir unes planes amples i lliures d'entrebancs, orientades de forma natural en sentit nord-sud i molt ben comunicades també en sentit est-oest.
23. Ponce és extremadament prudent sobre aquesta qüestió, i adverteix que el fet que els noms siguin antics es deu a una qüestió de selecció estilística. Per tant, no necessàriament pel fet que s'esmentin aquests llocs antics cal pressuposar immediatament que es parla de forma correcta sobre la seva situació geogràfica real (González Ponce, 1993, 60).
 24. Argumentari interessant, però certament insuficient, i que en tot cas caldria ampliar i diversificar.
 25. Darrerament l'autora ha defensat de manera més explícita l'existència d'una mà grega com autora del text, bo i descartant, novament, que es tractés d'un massaliota. L'autoria massaliota del poema, defensada per nombrosos autors, és per a Pena (2000, 24; 2006, 49) una errada arrossegada per la recerca com a conseqüència del seguidisme exercit respecte Schulten, el primer que feu la proposta (Schulten, 1922) (segons l'autora, sense excessius arguments a favor).
 26. En realitat, el concepte *local* té un punt important d'ambigüitat. En el discurs que estem desenvolupant en aquest treball el fem servir, de manera un tant impròpia, pràcticament com un sinònim d'*indígena*. Amb tot, caldria si més no deixar constància que el topònim *Tyrichae*, des d'una posició més estricta, podria seguir considerant-se local, i per tant seguir sent viable la seva eventual preservació en topònims actuals, si es donés la circumstància que correspongués no pas a un assentament indígena sinó a un de grec o fenici ubicat en aquest territori. Amb tot, les evidències arqueològiques disponibles no fan ara com ara factible cap de les dues possibilitats.
 27. Com hem vist abans, aquesta proposta ja havia estat realitzada anteriorment per M. J. Pena (Pena, 1989). En realitat, altres topònims que ens han arribat a través de les fonts clàssiques han estat interpretats de manera similar, i Jacob defensà que aquesta fou de fet una de les formes més o menys habituals de creació de la toponímia grega del llevant ibèric (Jacob, 1985, 269). En el cas, per exemple, de Sagunt, R. Santiago proposà que no només el nom *Saigantha* que apareix en un dels ploms d'*Emporion* correspon a Sagunt, sinó que en darrer terme seria l'adaptació a la fonètica grega del topònim indígena. La forma, en definitiva, com els comerciants grecs del segle vi ane es referirien a aquest lloc com a resultat del contacte amb les comunitats locals. La raó última d'aquesta conclusió es trobaria, de manera similar al que succeeix en el cas de *Tyrichae*, en el fet que si bé el nom té una ressonància hel·lènica indubtable, no disposa d'una etimologia grega inequívoca, ni tan sols rastrejable (Santiago, 1990, 129).
 28. Circumstància refermada per l'arcaisme extrem d'aquests noms.
 29. Possiblement el Castell d'Ulldecona, del qual tenim ben poques dades, també en podria haver format part, en funció de la proximitat a la resta dels assentaments i de les característiques d'algunes de les troballes ceràmiques (Garcia i Rubert *et alii*, 2002).
 30. Sobre aquesta qüestió i d'altres relacionades *vide* especialment: (Garcia i Rubert, Moreno, 2008)(Garcia i Rubert *et alii*, 2007)(Garcia i Rubert, Gracia, Moreno, 2006)(Armada *et alii*, 2005).
 31. Tot i que, com ja hem apuntat, existeixen múltiples evidències de possibles punts de desembarcament situats molt a prop de la costa en la vertical d'assentaments com el Puig de la Misericòrdia o el Puig de la Nau, els materials recuperats (relativament nombrosos) indiquen clarament que aquests entrarien en funcionament molt de temps després d'haver finalitzat la presència fenícia a la zona, com a molt d'hora al voltant del moment de traspàs entre els segles vi i v ane (Arasa, 1996, 1149; 2001, 165-166) (Fernández, 1990-91).
 32. A l'àrea estricta de la desembocadura de l'Ebre el poblament durant aquest període és especialment escàs. A banda d'alguna escadussera evidència procedent de les necròpolis de l'àrea (tot i que localitzades en contextos datats en l'ibèric antic), tan sols alguns pocs materials recollits en superfície permeten parlar de la possible existència d'alguns pocs nuclis d'habitació al voltant de l'actual ciutat d'Amposta: Pont de la Pedrera (l'Aldea, Baix Ebre), Barranc d'en Fabra (Amposta, Montsià), Bancal de Torta (Masdenverge, Montsià). En tots els casos es tractaria, a més, d'assentaments de molt poca entitat, propis d'un poblament no concentrat localitzat de manera dispersa per les terrasses fluvials (Noguera, 2006, 135-140).
 33. Acceptar la interpretació de Pena, anteriorment apuntada, en relació a la presència d'*Emporion* en el poema possiblement obligaria a reduir aquesta forquilla al primer terç d'aquest mateix segle.
 34. Prou, per exemple, com per a que, més de cent anys després, cap a mitjans del segle v ane, una comunitat ibèrica reutilitzés gran part dels murs originals de la Moleta del Remei per a instal·lar-s'hi.
 35. Cal precisar que Pena indica molt clarament que no aposta pròpiament per Aldovesta, degut a les seves minúscules dimensions i el seu enfocament exclusivament comercial (Pena 1989, 16).
 36. Aquesta proposta ja fou criticada, pensem que encertadament, per L. Pérez (1994, 230) argumentant que la presència certament notable de ceràmica fenícia en el jaciment no representa un argument suficient com per a defensar que els habitants del lloc fossin també fenicis.
 37. En el seu moment ja vàrem defensar la conveniència de desterrar definitivament la idea de la possible existència d'un estuari a la zona de la desembocadura de l'Ebre en època protohistòrica (Garcia i Rubert, 2005). Cap indici permet pensar en la seva eventual existència i, ben al contrari, són diverses les argumentacions, fins i tot de caire arqueològic, que apunten a la possible existència d'un delta incipient en períodes fins i tot més reculats que no pas la primera edat del ferro. Per a un aprofundiment en relació al nostre punt de vista sobre aquesta qüestió i d'altres relacionades, com per exemple la navegabilitat de l'Ebre en època antiga i protohistòrica, *vide* especialment l'obra esmentada i (Bea *et alii*, 2008, 158-159). Hom pot també consultar altres aportacions relacionades d'una o altra manera aparegudes de forma relativament recent i no recollides en aquests treballs, com per exemple (Genera, Fabregat, Arasa, 2007).
 38. Similars per altra banda als vaixells fenicis documentats durant les excavacions a la costa murciana i datats en el segle vii ane (Negueruela *et alii*, 1995; 2000) (Roldán, Martín, Pérez, 1995) (Guerrero Ayuso, 1998, 81). Els dubtes que plantejem no es refereixen a la possibilitat que els *hippoi*, vaixells lleugers i polivalents, remuntessin el riu Ebre durant una quarantena de quilòmetres riu amunt, circumstància perfectament factible tant des del punt de vista de la navegabilitat del riu en el seu tram baix com de les característiques tècniques d'aquestes naus fenícies (Guerrero Ayuso, 1998, 82; 1998b, 213-223) (Ruiz de Arbuló, 1998, 42). El que no resulta tan evident, però, és que les boques de l'Ebre afavorissin, en aquests moments, el propi fet de l'entrada al riu des del mar, circumstància a la qual cal afegir les lògiques reserves que els mercaders/navegants de l'època tindrien a l'hora de decidir-se a entrar, amb un carregament de preu, a través d'un riu sense estuari i sense ocupació estable indígena a les boques, en un territori estrany, on no es disposa d'un enclavament propi de referència, i a mercè, per tant, d'eventuals atacs costaners per part de les diverses comunitats índigenes establertes al llarg del recorregut (Bea *et alii*, 2008, 158-160). Aquests plantejaments i d'altres relacionats (de manera específica, un poblament que durant el primer ferro sembla extremadament pobre en aquesta zona) ens porta a rebutjar la proposta d'Esteve d'ubicar *Tyrichae* en un eventual assentament, no localitzat, que es trobava a l'àrea de l'actual Amposta (Esteve, 2001, 22).
 39. Per altra banda, recordem que el fet de tractar-se d'un periple fa molt versemblant la idea que els nuclis habitats als quals es fa referència siguin en la major part de casos hàbitats costaners. Aquesta és una altra de les crítiques que Pérez feu a la proposta de Pena d'assimilar *Tyrichae* a Aldovesta. Com a alternativa, aquest autor defensà la localització de *Tyrichae* en l'àmbit geogràfic del Maestrat degut, diu, a que una anàlisi acurada de l'*Ora* permet afirmar que en qualsevol intent de localització de *Tyrichae* caldria cercar sempre un assentament ubicat a tocar del mar i ric pel seu comerç. L'aposta de Pérez era llavors el jaciment del Puig de la Nau (Benicarló, Baix Maestrat), ja que aquest assentament, a banda de complir les premisses abans esmentades, (...) *fue abandonado a fines del siglo v ane, ha proporcionado excelentes ejemplares de cerámicas arcaicas griegas y su temprana desaparición de las fuentes escritas podría deberse a este hecho* (Pérez, 1994, 230-232). Val a dir, però, que la realitat arqueològica del Puig de la Nau (que a partir de l'ibèric ple si que esdevindrà l'eix sociopolític al voltant del qual girarà tot el poblament de la zona) durant aquest primer ferro no admet comparacions amb l'entitat i la singularitat del CSJ.
 40. De confirmar-se aquesta possibilitat, resultarien gairebé profètiques les paraules de Bayerri quan diu que la forma plural d'aquest mot (...) *ha invitado a pensar si se dieron varias poblaciones así colectivamente apodadas Tyrichas* (Bayerri, 1942, 31).
 41. No cal dir que no pot establir-se cap mena de comparació entre el cabal del riu Ebre, un dels rius més grans de la península, i el del riu Sènia, no navegable i que no deixa de ser un rierol més o menys gran que possiblement ja en aquells moments no disposés ni tan sols d'un cabal d'aigua continuat.

42. Aquesta circumstància, és a dir, l'existència d'importants vies de comunicació terrestres paral·leles als cursos dels rius no implica de cap manera que els pobladors d'aquestes terres no empressin també el propi riu per tal de transportar fluvialment productes. Molt probablement aquest ús si que devia estar ben present en el cas de l'Ebre, tot i que no pas en el del Sènia, que no disposaria del cabal suficient.
43. Tot i que molt possiblement calgui acceptar que aquests pocs objectes són en realitat amortitzats ja durant la segona meitat del segle VI ane.
44. M.J. Pena, quan intenta situar el punt d'intercanvi massaliota mencionat per Aviè a l'*Ora*, explica de manera similar el fet que l'autor el localitzi, de forma aparentment errònia, a tocar dels Pirineus (Pena, 2000).
45. En funció de les evidències arqueològiques i de l'entitat d'aquestes, l'opció apuntada d'una ruta terrestre des del Sènia sembla la més sòlida a l'hora de plantejar explicacions alternatives a les boques de l'Ebre com a via d'introducció en el tram d'aquest riu que va entre Aldover i Ribarroja dels productes manufacturats fenicis. Malgrat tot, i tal com hem apuntat en altres ocasions (Bea *et alii*, 2008, 161-162) (Garcia i Rubert 2005), convé esmentar també altres possibles rutes, que si bé ara com ara no han proporcionat evidències arqueològiques prou consistents com per a esdevenir una alternativa interpretativa sòlida, podria ser que la realització de tasques arqueològiques de prospecció les acabés consolidant en un futur com una opció vàlida. Ens estem referint a la via que des del Perelló arriba a l'Ebre per la plana del Burgar o, més especialment, la que ressegueix el curs del riu Llastres i que tot partint de l'Hospitalet de l'Infant travessa la serra de la Creu o de Tivissa pel coll de Fatxes per arribar a l'Ebre a l'alçada de Tivissa. Pel que fa a aquesta darrera opció convé esmentar especialment les interessants aportacions de X. Dupré (2006), el qual defensà la utilització d'aquesta via per ibers i focues durant el segle VI ane. Resultaria especialment interessant, doncs, el desenvolupament d'un programa de recerca que tractés de valorar, entre d'altres aspectes, la possibilitat de que aquesta ruta s'emprés ja amb anterioritat, és a dir, durant el primer ferro, facilitant llavors tant l'entrada dels productes fenicis directament a la foia de Mora i a la veïna àrea del Siurana com la sortida de les matèries primeres, especialment metall, obtingudes en aquesta mateixa zona. Una eventual constatació futura de la utilització de qualsevol de les rutes apuntades ajudaria a entendre molt millor el desolat paisatge arqueològic que durant el primer ferro presenta, en contraposició als territoris limítrofs, l'àrea estricta de la desembocadura del riu.
46. E. Bayerri és també especialment sensible a aquesta qüestió en una data tan reculada com el 1942, i destaca especialment aquesta circumstància, que el sorprèn, quan, en referir-se específicament al conjunt de topònims mencionats per Aviè que estem estudiant, diu que (...) *el territorio noreste de la región ilercavónica daba la sensación de verse excepcionalmente poblado* (Bayerri, 1942, 29).
47. Aquest treball ha tingut la intenció de centrar els esforços en el topònim de *Tyrichae*. El tractament en profunditat d'aquests altres topònims (*Hystra*, *Sarna*, *Hylactes*) redundaria en un augment excessiu de l'extensió d'aquest article. Preferim, doncs, realitzar ara tan sols els breus punts que sobre aquests altres nuclis de poblament hem fet en aquest capítol i posposar un eventual tractament més aprofundit per a futurs treballs. En tot cas, hom pot trobar algunes possibles reduccions d'aquests topònims a localitzacions arqueològiques, així com una excel·lent recopilació de propostes realitzades anteriorment per altres autors, a (Arasa, 2001, 51-52).
48. Des d'una altra perspectiva, Pena es mostra rotunda en relació a aquesta opció: *Tyrichae no fue nunca una factoría fenicia* (Pena, 1993, 76).
- AQUILUÉ, X. (Coord.) (1999): *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-96)*. De l'assentament precolonial a l'Empúries actual. Monografies Emporitanes, 9. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Girona. 684 pp.
- ARASA, F. (1990): Los miliarios de la Vía Augusta en el País Valenciano, *Simposio sobre la red viària en la Hispania romana*, Saragossa, pp. 21-23.
- ARASA, F. (1996): Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles IV i VI, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXVII. Girona.
- ARASA, F. (2000): Alguns topònims d'origen antic de les comarques septentrionals del País Valencià, a *Estudis de Toponímia Valenciana en honor de Vicenç M. Rosselló i Verger*, València, pp. 45-59.
- ARASA, F. (2001): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament iberoromà i importacions itàliques en els segles II-I aC*, SIP. STV, 100.
- ARMADA, X.L.; GARCIA i RUBERT, D.; MONTERO, I.; MORENO, I.; RAFEL, N.; ROVIRA, C. (2005): Minería y metalurgia durante la primera edad del Hierro. Procesos de cambio en el sur de Catalunya, a *actes del Workshop De l'aldea a la civitas: materialitat i ideologia. Contrastació de models al nord-oest del Mediterrani durant el II mil·lenni a.n.e.*, celebrat el 3 de desembre de 2004 a la Universitat de Lleida. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15, pp. 133-150.
- ASENSIO, D.; BELARTE, M.C; FERRER, C.; NOGUERA, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1994-96): El poblament de les comarques del curs inferior de l'Ebre durant el Bronze Final i la Primera Edat del Ferro, a *Actes de la Taula Rodona sobre Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*, Gala, 3-5, pp. 301-318.
- AVIÈ, RUF FEST: *Ora Maritima*. Introducció, text, traducció i notes de Pere Villalba i Varneda. Fundació Bernat Metge, 241, Barcelona, 1986.
- BAYERRI BERTOMEU, E. (1942): *Un gran problema geográfico-histórico, o los topónimos ibero-romanos y su localización*, Publicaciones de la Real Sociedad Geográfica, Serie B, Nº 108, Madrid, 36 pp.
- BEA, D.; DILOLI, J.; GARCIA i RUBERT, D.; GRACIA, F.; MORENO, I.; RAFEL, N.; SARDÀ, S. (2008): Contacte i interacció entre indígenes i fenicis a les terres de l'Ebre i del Sènia durant la primera edat del Ferro, a *Actes del Simposi d'Arqueologia d'Alcanar Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània Occidental entre els segles VIII i VI ane*, celebrat a Alcanar entre els dies 24 i 26 de novembre de 2006. GRAP i Ajuntament d'Alcanar, pp. 135-169.
- BERTHELOT, A. (1934): *Ora maritima*. París.
- BLÁZQUEZ (1894): *Boletín de la Academia de la Historia*, T. XXIV.
- COROMINES, J. (1997): *Onomasticon Cataloniae*, VII, SAL-VE, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 471 pp.

BIBLIOGRAFIA

- ADRADOS, F.R. (2001): Más sobre Iberia y los topónimos griegos, a *Archivo Español de Arqueología*, 74, pp. 25-33.
- ALAMINOS, A; OJUEL, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1991): Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central i meridional de Catalunya en época arcaica, a Remesal, J.; Musso, O. (Eds.): *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Taula rodona, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 275-294.

- CORTÉS, M. (1836): *Diccionario geográfico-histórico de la España Antigua, Tarraconense, Betica y Lusitania*, 3 vols. Madrid.
- DIAGO, F. (1613): *Anales del Reyno de Valencia*, 2 vols. Valencia.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A.J. (1986): Reinterpretación de los testimonios acerca de la presencia griega en el sudeste peninsular y levante, en época arcaica, Homenaje a Luis Siret (1934-1984), Junta de Andalucía, pp. 601-611.
- DUPRÉ, X. (2006): *Ibers i grecs a l'Hospitalet de l'Infant*. Forum. Temes d'Història i d'Arqueologia Tarragonines, 11. 54 pp.
- ESCOLANO, G. (1610): *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia*. València.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1974): *La necrópolis de la Oriola, cerca de Amposta (Tarragona)*, a Estudios Ibéricos, 5, CSIC, 57 pp.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1994): Els miliaris de Traiguera, a Full informatiu del Museu del Montsià, nº 26, setembre-desembre, pp. 5-6.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1999): *Recerques arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre. II. Protohistòria i Antiguitat Tardana*. Amb pròleg de F. Gracia i notes de Mª Mar Villalbí. Museu del Montsià i Ajuntament d'Amposta. 306 pp.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (2001): *Les fonts antigues*, Diputació de Castelló. Castelló de la Plana, 91 pp.
- FERNÁNDEZ, A. (1990-91): El yacimiento submarino de «Piedras de la Barbada» (Benicarló, Castellón). Campaña 1989. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 15, pp. 401-418. Castelló de la Plana.
- GARCIA EDO, V. (1985): La primera Carta Puebla de Tírig (1238), a Butlletí del Centro de Estudios del Maestrazgo, nº 9, gener-febrer, pp. 7-10.
- GARCIA EDO, V. (2008): *Blasco de Alagón ca. 1190-1239*, Publicacions de la Universitat Jaume I, Fundació Blasco de Alagón, 240 pp. Castelló de la Plana.
- GARCIA i RUBERT, D. (2004): El plantejament urbanístic i defensiu del poblat de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) durant la primera edat del ferro, a Revista d'Arqueologia de Ponent, 14, pp. 179-200. Universitat de Lleida. Lleida.
- GARCIA i RUBERT, D. (2005): *El poblament del primer ferro a les terres del riu Sénia. Els assentaments de la Moleta del Remei, Sant Jaume, la Ferradura i la Cogula durant els segles VII i VI a.n.e.*, Tesi Doctoral inèdita. Universitat de Barcelona.
- GARCIA i RUBERT, D.; ÁLVAREZ, R.; FORCADELL, T.; LÓPEZ, A. (2002): Excavacions a l'assentament ibèric del Castell d'Ulldecona (Ulldecona, Montsià). Un balanç de conjunt, a Il·lustracions, Actes de les Ieres. Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. CERE, Ajuntament de Tivissa, Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, pp. 171-184.
- GARCIA i RUBERT, D.; GRACIA, F.; MONTERO, I.; MORENO, I.; ROVIRA, M. C. (2007): Estudio de composición mediante ED-XRF de materiales metálicos del asentamiento protohistórico de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià, Tarragona), a *Avances en Arqueometría 2005. Actas del VI Congreso Ibérico de Arqueometría*, celebrat a Girona els dies 16 a 19 de novembre de 2005. Sociedad Española de Arqueometría. ISBN: 978-8-4612-1114-2. Girona, pp. 145-152.
- GARCIA i RUBERT, D.; GRACIA, F.; MORENO, I. (2004): L'impacte del fenomen comercial fenici a les terres del Sénia durant el primer Ferro a partir de l'estudi quantitatiu de la ceràmica. El cas del jaciment de Sant Jaume (Alcanar, Montsià), a *II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III a.C.): aspectes quantitius i anàlisi de continguts*, Calafell, 21-23 de març de 2002, Arqueomediterrània, 8, pp. 191-201.
- GARCIA i RUBERT, D.; GRACIA, F.; MORENO, I. (2006): Consideracions sobre la complexitat social durant el primer Ferro al nord-est peninsular. Les comunitats del curs inferior del riu Ebre i de les terres del riu Sénia. A *actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell. De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental*. Calafell, del 25 al 27 de novembre de 2004. Arqueomediterrània, 9, pp. 201-220.
- GARCIA i RUBERT, D.; GRACIA, F.; MUNILLA, G.; VILLALBÍ, M^a. M. (2006): *La Moleta del Remei*. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. 59 pp. Barcelona. ISBN: 84-393-7284-1. Dipòsit legal B-51343-2006.
- GARCIA i RUBERT, D.; MORENO, I. (2008): Diferències socials en les comunitats del primer Ferro a Catalunya i el País Valencià. Apunts en relació a l'assentament de Sant Jaume (Alcanar, Montsià), a *Actes del Primer Congrés de Joves Investigadors dels Països Catalans: la Protohistòria als Països Catalans*, celebrat a Vilanova dels Camí els dies 18 i 19 de novembre de 2005 (en premsa).
- GARCIA i RUBERT, D.; VILLALBÍ, M^a. M. (2001): Les Senioles (la Sénia, Montsià). Un nou assentament del Bronze Final-Primer Ferro a la comarca del Montsià, a *Nous Col·loquis*, V, Tortosa, pp. 7-20.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1978): *España y los españoles hace dos mil años segun la geografía de Strabon*. Madrid.
- GENERA, M.; FABREGAT, E.; ARASA, A. (2007): La navegació per l'Ebre: dades històrico-arqueològiques. Actes de les V Jornades Internacionales de Arqueología Subacuática. Pérez Ballester, J. I Pascual, G. (eds.). Gandia, 8 a 10 de novembre de 2006. València, pp. 279-290.
- GÓMEZ SERRANO, N.P. (1953): *Paleotoponimia histórica castellanense*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXIX, p. 85 ss. Castelló de la Plana.
- GONZÁLEZ PONCE, F.J. (1993): Sobre el valor histórico atribuible al contenido de *Ora Marítima*: las citas de los iberos como paradigma, a *Faventia*, 15/1, Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 45-60.
- GRACIA, F. (2001): El comercio arcaico en el nordeste de la península Ibérica. Estado de la cuestión y perspectivas, a *Actes*

- de la Taula Rodona Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització a la Mediterrània Oriental. Monografies Emporitanes, 11. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, pp. 257-276.
- GUERRERO AYUSO, V. M. (1998): Los mercantes fenicio-púnicos en la documentación literaria, iconográfica y arqueológica, a Rutas, navios y puertos fenicio-púnicos. *XI Jornadas de arqueología fenicio-púnica*. Eivissa, 1996. Treballs del Museu d'Arqueologia d'Eivissa i Formentera, pp. 61-103.
- HOLDER, A. (1887): *Rufi Festi Auieni Carmina*, Innsbruck. (reeditat el 1965, Hildesheim).
- JACOB, P. (1985): Notes sur la toponyme grecque de la côte méditerranéenne de l'Espagne antique, a *Ktéma*, 10, Strasbourg.
- JACOB, P. (1989): Textes concernant Sagonte, a *Homenatge a A. Chabret 1888-1988*, València, 1989.
- MANGAS, J.; PLÁCIDO, D. (Eds.), (1994): *Avieno. Ora Maritima Descriptio Orbis Terrae Phaenomena*, Testimonia Hispaniae Antiqua I, Ediciones Historia 2000, Madrid.
- MARX, (1896): *Die «Ora Maritima» des Avienus*. Rheinisches Museum, 50, Bonn.
- MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1991a): *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*, Ed. Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona, 59 pp.
- MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1991b): Aldovesta. Les bases d'un modèle commercial dans le cadre de l'expansion phénicienne au Nord-est de la Péninsule Ibérique, a *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, CNR, Roma, pp. 1073-1079.
- MATTHEWS, J. (1967): Continuity in a Roman Family: the Rufii Festi of Volsinii, *Història XVI*, 484-509.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1997): Presentation, a *Voies romaines du Rhone à l'Èbre: Via Domitia et Via Augusta*, Documents d'Archéologie Française, 61, pp. 114-125.
- MORET, P. (1996): *Les Fortifications ibériques. De la fin de l'âge du bronze à la conquête romaine*. Collection de la Casa de Velázquez, 56, Madrid, 642 pp.
- MOREU, E. (1982): *Els nostres noms de llocs*, Palma de Mallorca.
- MURPHY, J. P. (1977): *Rufus Festus Auienus, Ora Maritima*, Chicago.
- NEGUERUELA, I.; PINEDO, J.; GÓMEZ, M.; MIÑANO, A.; ARELLANO, I.; BARBA, J.S. (1995): Seventh century BC Phoenician vessel discovered at Playa de la Isla, Mazarrón, Spain, a *The International Journal of Nautical Archaeology*, 24-3, pp. 189-197.
- NINCK, M. (1945): Die Entdeckung von Europa durch die Griechen; Basel 1945; S. 188-226.
- NOGUERA, J. (1998): Evolució del poblament de la foia de Mora (Ribera d'Ebre, Tarragona) des del Bronze final a l'Ibèric ple: anàlisi i evolució del territori, a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8, Universitat de Lleida, pp. 19-38.
- NOGUERA, J. (2006): *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la Ilercavònia septentrional*. Tesi Doctoral inèdita. Universitat de Barcelona.
- OLIVER, A. (1990-91): Las importaciones griegas en la costa ilercavona, a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 15, pp. 173-188.
- OLIVER, A. (1992-93): El Bronce Final-Hierro en la provincia de Castellón, a *Bajo Aragón Prehistoria, IX-X. Segundos Encuentros de Prehistòria Aragonesa*. Casp-Saragossa (1986), pp. 309-322.
- OLIVER, A. (1993): El desarrollo cultural protohistórico en el llano litoral del Maestrat (Castellón), a *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 20, UAM, Madrid, pp. 147-170.
- OLIVER, A. (1993b): La problemática de la interpretación funcional del Ibérico Antiguo en el Puig de la Misericòrdia, Vinaròs, a *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, Vigo, pp. 257-261.
- OLIVER, A. (1994): *El poblado ibérico del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs*. Associació Cultural Amics de Vinaròs, Vinaròs, 241 pp.
- OLIVER, A. (1996): *Poblamiento y territorio protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat (Castellón)*, Sociedad Castellonense de Cultura, Arqueologia-IX, Castelló, 225 pp.
- OLIVER, A.; GUSI, F. (1991): Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano (siglos VII-VI aC), a *Actes de la Taula rodona La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 197-213.
- OLIVER, A.; GUSI, F. (1995): *El Puig de la Nau. Un hàbitat fortificat ibèric en el àmbit mediterraneo peninsular*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 4, SIAP, Castelló de la Plana, 359 pp.
- PALLÍ AGUILERA, F. (1985): La via augusta en Catalunya. Faventia monografias. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra. 217 pp.
- PARREU, F. (1980): Tartessos-Tyrichae-Tortosa, Col. Dertosa, 6. Tortosa.
- PENA, M.J. (1989): Avieno y las costas de Cataluña y Levante. I. *Tyrichae: *Typikaí, ¿La Tiria?, a Faventia, 11/2, UAB, Barcelona, pp. 9-21.
- PENA, M.J. (1993): Avieno y las costas de Cataluña y Levante. II. *Hemeroskopeion-Dianium*, Faventia, 15/1, UAB, Barcelona, pp. 61-77.
- PENA, M.J. (1995): Phéniciens et puniques dans l'Ora Maritima d'Avienus, a *Actes du IIIe Congrès International des études Phéniciennes et puniques*. Vol. II. Tunis, 11-16 de novembre de 1991, pp. 311-321.
- PENA, M.J. (2000): Colonies et comptoirs grecs archaïques de l'est de la Péninsule Ibérique: légende et réalité, a *Pont-Euxin et commerce, Actes du IXe Symposium de Vani, Georgia*, Besançon, pp. 23-36.
- PENA, M.J. (2006): Fuentes literarias sobre la colonia griega de Rhode (Iberia), a PUIG, A.M.; MARTIN, A. (2006): *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Sèrie Monogràfica del MAC-Girona, 23, pp. 41-52.

- PERETTI, A. (1979): *Il periplo di Scilae. Studi sul primo periplo del Mediterraneo*. Pisa, Giardini.
- PÉREZ VILATELA, L. (1993): Primitiva zona geogràfica de aplicació del corónimo –Iberia–, *Revista de Filologia Clàssica*, 15, fasc. 1, pp. 29-44.
- PÉREZ VILATELA, L. (1994): Antiguas ciudades del Maestrazgo castellonense: Onussa y Tyrichae, a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, pp. 221-234.
- PERICAY, P. (1950): El problema de la mención de Ampurias en el poema *Ora Maritima* de Avieno, a *Empúries*, XII, pp. 242-249.
- RAMOS, J.E. (1992): El yacimiento arqueológico submarino de Las Rocas de la Barbada en Benicarló, a *Actas de las 2ª Jornadas sobre arte y tradiciones populares* (Alcalá de Xivert, 1989), pp. 159-178.
- RIBEIRO, J. (1985): *Avieno, Ora Marítima*. Textos clásicos, 23. Instituto Nacional de Investigación Científica, Coimbra, 81 pp.
- RISCO, M. (1859): *España Sagrada*, segona edició, Madrid, T. 42.
- ROLDAN, B.; MARTÍN, M.; PÉREZ BONET, Mª A. (1995): El yacimiento submarino del Bajo de la Campana (Cartagena, Múrcia). Catálogo y estudio de los materiales arqueológicos, a *Cuadernos de Arqueología Marítima*, 3, Museo Nacional de Arqueología Marítima, Cartagena, pp. 11-61.
- ROSAS ARTOLA, M. (1987): Les troballes arqueològiques de Traiguera. Aportació a l'estudi de la romanització al Baix Maestrat, *Actes del Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, p. 153.
- RUIZ DE ARBULO, J. (1998): Rutas marítimas y tradiciones náuticas. Cuestiones en torno a las navegaciones tirias al Mediterraneo Occidental, a *Rutas, navios y puertos fenicio-púnicos. XI Jornadas de arqueología fenicio-púnica*. Eivissa, 1996. Treballs del Museu d'Arqueologia d'Eivissa i Formentera, pp. 25-48.
- RUIZ DE ARBULO, J. (2002): Pròleg, a *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'antiguitat*, Citerior, 3, Tarragona, pp. 11-16.
- SANMARTÍ, J. (1994): La colonización fenicio-púnica en Cataluña, País Valenciano y Murcia (1980-1993). (Versió en línia: <http://www.ucm.es/info/antigua/cefyp/actuakuz10.htm>)
- SANMARTÍ, J. (2001): La formació i desenvolupament de les societats ibèriques a Catalunya, a *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Època V*, n° 23, Tarragona, pp. 101-132.
- SANMARTÍ, J. (2004): From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia, a *Pyrenae*, 35-1, Universitat de Barcelona, pp. 7-42.
- SANMARTÍ, E.; SANTIAGO, R.A. (1987): Une lettre grecque sur plombe trouvée à *Emporion*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 68.
- SANTIAGO, R.A. (1990): En torno a los nombres antiguos de Sagunto, a *Saguntum*, 23, Universitat de València, pp. 123-140.
- SCHULTEN, A. (Ed.) (1922): *Avieno. Ora Marítima. (Periplo massaliota del siglo vi a. de J.C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 500 a. de J.C.*, 1ª Edició. Fontes Hispaniae Antiquae, Universitat de Barcelona, Fascicle I, Barcelona.
- SCHULTEN, A. (Ed.) (1955): *Avieno. Ora Marítima*. 2ª Edició. Fontes Hispaniae Antiquae, Universitat de Barcelona, Fascicle I, Barcelona.
- SCHANZ, M. (1959): *Die Literatur des vierten Jahrhunderts*. (Munich, 1914).
- SOLDEVILA, F. (Revisió del text, pròleg i notes) (1971): *Les quatre grans cròniques*. Biblioteca Perenne, 26, 1298 pp.
- SOUBIRAN, J. (1981): *Aviénus: Les Phénomènes d'Aratos*. CUF, Paris.
- TOVAR, A. (1989): *Iberische Landeskunde, 3. Tarraconensis*. Baden-Baden.